

The Greek Review of Social Research

Vol 96 (1998)

96-97, Β'-Γ': Σύγχρονες όψεις του αστικού και αγροτικού χώρου: Κοινωνική μορφολογία, κινητικότητα και κοινωνικότητα

ΕΠΙΔΕΩΡΗΣΗ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ

The Greek Review of Social Research

96-97
Β'-Γ' 1998

ΣΥΓΧΡΟΝΕΣ ΟΨΕΙΣ ΤΟΥ ΑΣΤΙΚΟΥ ΚΑΙ ΑΓΡΟΤΙΚΟΥ ΧΩΡΟΥ.
ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΜΟΡΦΟΛΟΓΙΑ, ΚΙΝΗΤΙΚΟΤΗΤΑ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΤΗΤΑ

Α. ΔΕΦΝΕΡ
Ελεύθερος χρόνος και κοινωνικότητα στον αστικό χώρο

Θ. ΜΑΛΟΥΤΑΣ
Διερευνητικές μετρήσεις του κοινωνικού διαχωρισμού στις ελληνικές πόλεις

Α.Γ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, Δ.Β. ΣΕΡΝΤΕΔΑΚΗΣ
Η επαγγελματική διάρθρωση της απασχόλησης
στην περιφέρεια Αττικής, 1988-1995

Π. ΤΣΑΡΤΑΣ
Κοινωνικότητα και τουρισμός:
Ανάλυση χαρακτηριστικών σε διαφορετικούς τύπους τουρισμού

Σ. ΠΑΠΑΪΩΑΝΝΟΥ, Ν. ΣΕΡΝΤΕΔΑΚΗΣ, Γ. ΤΣΙΩΛΗΣ
Κοινωνική-οικολογική συνείδηση και πράξη:
Το παράδειγμα των κατοίκων της επαρχίας Κυδωνίας Δυτικής Κρήτης

Κ. ΜΑΥΡΕΑΣ
Διαστάσεις του κοινωνικού αποκλεισμού:
Πάνοι και Βαρσισηπειρώτες πρόσφυγες στην Ελλάδα

Σ. ΘΕΟΔΩΡΟΠΟΥΛΟΣ
Ονομαστική και πραγματική σύγκλιση στον ελληνικό δημόσιο τομέα

Γ. ΘΑΝΟΣ
Ιστορική κριτική αναφορά στην οργανωτική εξέλιξη
του ελληνικού νομισματοπολιτισμικού συστήματος, 1828-1982

Ε. ΚΥΡΙΑΖΗ - ΑΛΛΙΣΩΝ
Εσωτερική μετανάστευση στην Ελλάδα του 1990:
Τάσεις - προβλήματα - προοπτικές

Δ. ΧΑΡΑΛΑΜΠΗΣ
Η Δημοκρατία στο τέλος του αιώνα. Μεταεθνικές προοπτικές και κίνδυνοι

ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ ΚΑΙ ΚΡΙΤΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΥ

ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΧΑΡΑΛΑΜΠΗΣ
«Δημοκρατία και Παγκοσμιοποίηση - Η έννοια του ανθρώπου στη Νεωτερικότητα:
Πραγματική αφώριση και ορθός λόγος»

ΝΤΙΝΑ ΒΑΪΟΥ - ΚΩΣΤΗΣ ΚΑΤΣΗΜΙΧΑΛΗΣ
«Με τη ραπτομηχανή στην κουζίνα και τους Παλιανούς στους αγρούς - πόλεις,
περιφέρειες και άτυπη εργασία»

ΕΚΔΟΣΗ ΕΘΝΙΚΟΥ ΚΕΝΤΡΟΥ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ

Κοινωνική-οικολογική συνείδηση και πράξη: το παράδειγμα των κατοίκων της επαρχίας Κυδωνίας δυτικής Κρήτης

Σκεύος Παπαϊωάννου, Νίκος Σερντεδάκης, Γιώργος Τσιώλης

doi: [10.12681/grsr.732](https://doi.org/10.12681/grsr.732)

Copyright © 1998, Σκεύος Παπαϊωάννου, Νίκος Σερντεδάκης, Γιώργος Τσιώλης

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

To cite this article:

Παπαϊωάννου Σ., Σερντεδάκης Ν., & Τσιώλης Γ. (1998). Κοινωνική-οικολογική συνείδηση και πράξη: το παράδειγμα των κατοίκων της επαρχίας Κυδωνίας δυτικής Κρήτης. *The Greek Review of Social Research*, 96, 133-183. <https://doi.org/10.12681/grsr.732>

Σκευός Παπαϊωάννου*, Νίκος Σεροντεδάκις**,
Γιώργος Τσιώλης***

ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ-ΟΙΚΟΛΟΓΙΚΗ ΣΥΝΕΙΔΗΣΗ ΚΑΙ ΠΡΑΞΗ.
Το παράδειγμα των κατοίκων της Επαρχίας Κυδωνίας
Δυτικής Κρήτης

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Στο άρθρο αυτό επιχειρούμε να συνοψίσουμε τα συνολικά ευρήματα της έρευνας για την κοινωνική-οικολογική συνείδηση στην περιοχή της Επαρχίας Νέας Κυδωνίας. Για τις ανάγκες του θεωρητικού πλαισίου της έρευνας εστίασαμε στη σύνθετη έννοια της κοινωνικής-οικολογικής συνείδησης. Ως κοινωνική-οικολογική συνείδηση ορίσαμε το σύνολο των αντιληπτικών ικανοτήτων και σχημάτων, των στάσεων, των επιθυμιών, των αξιών και των προσανατολισμών και των προθέσεων δράσης αναφορικά με το φυσικό και κοινωνικό περιβάλλον, αλλά και τη μεταξύ τους σχέση. Επισημάναμε ότι η αποδιδόμενη αξία σ' ένα μοντέλο κοινωνικής ανάπτυξης που δίνει ιδιαίτερη έμφαση στους οικονομικούς δείκτες και την ποσοτική διάσταση του εκσυγχρονισμού, σε συνδυασμό με τους κινδύνους και την ανασφάλεια που συνεπάγεται (αυτό το μοντέλο ανάπτυξης) για τους εργαζόμενους, τη διογκούμενη ανεργία και τη ρευστότητα στην αγορά εργασίας, μπορεί να λειτουργεί ανασταλτικά στη διαμόρφωση μιας κοινωνικής-οικολογικής συνείδησης, ιδιαίτερα για εκείνα τα τμήματα του πληθυσμού που βιώνουν εντονότερα τέτοιες συνθήκες και προοπτικές ζωής. Τα παραπάνω, μεταξύ άλλων, επιβεβαιώθηκαν σ' ένα σημαντικό βαθμό από την ανάλυση των ποσοτικών και ποιοτικών δεδομένων της έρευνας.

---

* Καθηγητής Κοινωνιολογίας. Πρόεδρος Τμήματος Κοινωνιολογίας Πανεπιστημίου Κρήτης.

** Δρ. Κοινωνιολογίας Πανεπιστημίου Κρήτης.

*** Υποψ. Δρ. Κοινωνιολογίας Πανεπιστημίου Κρήτης.

Α. Η ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΟΥ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΟΣ: «ΣΤΡΑΤΗΓΙΚΗ ΕΝΗΜΕΡΩΣΗΣ ΚΑΙ ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑΣ» ΣΕ ΣΧΕΣΗ ΜΕ ΤΟ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ

Ι. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Αφορμή για την έρευνα αυτή αποτέλεσε η απόφαση της Διαδημοτικής Επιχείρησης Διαχείρισης Στερεών Αποβλήτων (Δ.Ε.ΔΙ.Σ.Α.) να πραγματοποιήσει ένα πρόγραμμα για χάραξη «Στρατηγικής Ενημέρωσης και Επικοινωνίας σε σχέση με το περιβάλλον», με στόχο να προκαλέσει τον ανοικτό τοπικό κοινωνικό διάλογο για το χρόνιο πρόβλημα διάθεσης των απορριμμάτων στην περιοχή (Κουρουπιητός).

Στη φάση του σχεδιασμού αυτού του προγράμματος υποστηρίξαμε ότι στην ουσία του το πρόγραμμα αφορά την ευαισθητοποίηση, τον προβληματισμό και τη συνειδητοποίηση των μελών της τοπικής κοινωνίας πάνω σε ζητήματα που αναφέρονται στη σχέση ανθρώπου και φύσης, με άλλα λόγια στο συνολικό οικοσύστημα και τις αρνητικές επιδράσεις σ' αυτό από την ανθρωπίνη δραστηριότητα και συμπεριφορά. Σκοπεύει, επομένως, διά μέσου πρόκλησης κοινωνικών μαθησιακών διαδικασιών, να συμβάλει στην ανάπτυξη κριτικής κοινωνικής-οικολογικής συνείδησης. Η αποτελεσματικότητα αυτών των κοινωνικών μαθησιακών διαδικασιών εξαρτάται, εκτός των άλλων, από την ποιότητα, τη δομή, τη μορφή, τους στόχους και τη διάρκεια που θα έχουν.

Η πρότασή μας για την αναγκαιότητα μιας κοινωνιολογικής έρευνας βασίστηκε σε ορισμένες διαπιστώσεις και μια συλλογιστική που αναδεικνύουν το πλαίσιο αναφοράς της.

Το πρόβλημα των «απορριμμάτων» στη σημερινή κοινωνία είναι ένα ιδιαίτερα σημαντικό πρόβλημα με διαστάσεις που άπτονται του τρόπου ζωής καθώς και της σχέσης «ανθρώπου» και «φύσης»: είναι σε τελευταία ανάλυση διάσταση της κοινωνικής συνείδησης των μελών της κοινωνίας. Η αντιμετώπισή του, επομένως, μόνο στο τεχνικό επίπεδο της συλλογής και επεξεργασίας των απορριμμάτων δεν αποτελεί τελεσίδικη λύση. Εξίσου σημαντική πρέπει να θεωρείται η διαμόρφωση αντιλήψεων στα μέλη της κοινωνίας που οδηγούν στη συνειδητή συμπεριφορά μείωσης των απορριμμάτων, αποφυγής χρησιμοποίησης ιδιαίτερα επιβλαβών υλικών για το περιβάλλον και στη συμβολή όλων στη διαχείρισή τους. Αυτό μας οδηγεί στη διαπίστωση ότι ένα πρόγραμμα οικολογικής ευαισθητοποίησης, στην ουσία ένα κοινωνικο-παιδαγωγικό πρόγραμμα, θα πρέπει να έχει δύο κεντρικά επίπεδα αναφοράς:

- να προσπαθήσει να αναλύσει, να κατανοήσει και να ερμηνεύσει

κυρίαρχες μορφές οικολογικής συνείδησης καθώς και αντιδράσεις των πολιτών,

- να αφορά την επεξεργασία, ανάπτυξη, δοκιμή και αξιολόγηση πρακτικών προγραμμάτων παρέμβασης, πράγμα που θα πρέπει να γίνει σε συνεργασία και με τη συμμετοχή πολιτών, ομάδων κ.λπ. από την τοπική κοινωνία.

Η έρευνα έθεσε ως στόχο της την πολυεπίπεδη διερεύνηση της οικολογικής και περιβαλλοντικής συνείδησης των κατοίκων της ευρύτερης περιοχής των Χανίων, ιδιαίτερα σε σχέση με το πρόβλημα διαχείρισης των απορριμμάτων (συλλογής, μεταφοράς και επεξεργασίας) αλλά και σε σχέση με τις δυνατότητες αποφυγής ή περιορισμού της παραγωγής των απορριμμάτων. Στο πλαίσιο της έρευνας επιδιώχθηκε η αποτύπωση της υφιστάμενης πραγματικότητας στο επίπεδο της συνείδησης των πολιτών των Χανίων, όσον αφορά το πρόβλημα αλλά και ευρύτερα όσον αφορά τις αντιλήψεις, στάσεις και πρακτικές που υιοθετούν για τα ευρύτερα ζητήματα του περιβάλλοντος.

Η απόπειρα χάραξης μιας στρατηγικής ενημέρωσης και επικοινωνίας γύρω από τα ζητήματα του περιβάλλοντος προϋποθέτει την επιστημονική ανάλυση εκείνων των κοινωνικών, οικονομικών, πολιτικών και πολιτισμικών προσδιορισμών και παραμέτρων που ορίζουν κάθε φορά με ιδιαίτερο τρόπο τη μορφή, το περιεχόμενο και τη χρονοτοπική τους διάσταση. Σε μεγάλο βαθμό μια τέτοια στρατηγική θα πρέπει να θεμελιώνεται στην προσπάθεια διαμόρφωσης κατάλληλων δικτύων ενημέρωσης και ευαισθητοποίησης των κατοίκων μιας περιοχής, με απώτερο στόχο όχι μόνο την ευνοϊκή αποδοχή μέτρων και πολιτικών, αλλά και την παρακίνηση αυτόνομων δραστηριοτήτων βάσης που θα αποβλέπουν στη διαφύλαξη και προστασία του περιβάλλοντος αλλά και θα εστιάζουν στη συνολικότερη βελτίωση της ποιότητας ζωής.

Πρόκειται στην ουσία για μια στρατηγική που θα εμπεριέχει τη συνειδητή απόπειρα επαναπροσδιορισμού του κυρίαρχου πολιτισμικού μοντέλου όσον αφορά την αντίληψη της σχέσης «Ανθρώπου-Φύσης».

Η αντιμετώπιση των οικολογικών και περιβαλλοντικών προβλημάτων, όταν επιχειρηθεί μόνο κάτω από την οπτική ενός τεχνοκρατικού σχεδίου διαχείρισης, καταλήγει στη βραχυπρόθεσμη αντιμετώπισή τους προκαλώντας εν τούτοις: α) την «παθητική» συναίνεση των ενδιαφερομένων πολιτών στα προτεινόμενα μέτρα, στη βάση μιας λογικής σύμφωνα με την οποία τα οικολογικά και περιβαλλοντικά προβλήματα αντιμετωπίζονται με επάρκεια μόνο μέσω των γνώσεων των ειδικών επιστημόνων, χωρίς να χρειάζεται η ενεργός και συνειδητή συμμετοχή

των μελών της τοπικής κοινωνίας, β) μια ανυποχώρητη αντίδραση των ενδιαφερομένων πολιτών που αρνούνται κάθε συζήτηση και διάλογο σε σχέση με τα συγκεκριμένα προβλήματα, θεωρώντας ότι αυτά δεν τους αφορούν.

Πέρα όμως από την τεχνοκρατική διαχειριστική συνιστώσα των συγκεκριμένων προβλημάτων και την εγωιστική στάση αδιαφορίας ως προς αυτά, η υπόθεση σεβασμού και προστασίας της Φύσης, άρα και η σχέση Ανθρώπου- Φύσης, αφορά, σε τελευταία ανάλυση, το σύνολο των πολιτών μιας τοπικής κοινωνίας στο μέτρο που η αντίληψη και πρακτική του καθενός έχει σημαντικές επιπτώσεις στην ποιότητα ζωής της επί μέρους αλλά και ευρύτερης κοινωνίας. Το παραπάνω ισχύει ιδιαίτερα για τα περιβαλλοντικά ζητήματα που σχετίζονται άμεσα με τις καθημερινές πρακτικές των ανθρώπων, όπως, π.χ., είναι και το ζήτημα των απορριμμάτων. Εδώ δεν επιβαρύνεται το περιβάλλον μόνο από τη βιομηχανική-οικονομική δραστηριότητα, αλλά επίσης από την ασυνείδητη αντιμετώπιση του ζητήματος και από τον τελευταίο χρήστη κάποιου προϊόντος είτε στη φάση της κατανάλωσης είτε στη φάση της απόρριψής του.

Υποστηρίξαμε ότι κάθε προσπάθεια εφαρμογής μιας φιλικής προς το περιβάλλον πολιτικής πρέπει να εμπεριέχει μια *κοινωνική μαθησιακή διαδικασία* ως προϋπόθεση για τη διαμόρφωση μιας συνείδησης και συμπεριφοράς. Στο πλαίσιο μιας τέτοιας συμπεριφοράς η Φύση θα παίρνει μια άλλη διάσταση αντί να θεωρείται ανεξάντλητος πόρος ικανοποίησης ανθρώπινων αναγκών και χώρος, ο οποίος χωρίς συνέπειες θα δέχεται στο διηνεκές τα ανθρώπινα «απορρίμματα».

Μια πολιτική αντιμετώπισης του προβλήματος της περιβαλλοντικής συμπεριφοράς και ιδιαίτερα σε σχέση με τα απορρίμματα θα πρέπει να στοχεύει κύρια στη διαμόρφωση κοινωνικής κριτικής για την περιβαλλοντική συνείδηση.

Η ερευνητική ομάδα έθεσε ως στόχο της την ποιοτική διερεύνηση των μορφών κοινωνικής οικολογικής συνείδησης που υφίστανται στην ευρύτερη περιοχή ευθύνης της Δ.Ε.ΔΙ.Σ.Α.. Η ανάλυση της σχέσης Ανθρώπου-Φύσης συμπεριλαμβάνει ιδιαίτερα τις στάσεις, τα αντιληπτικά σχήματα και τις πρακτικές των κατοίκων, όπως εκφράζονται στην καθημερινή τους ζωή: στο χώρο δουλειάς, στην κατανάλωση, στη διαχείριση του νοικοκυριού. Τα παραπάνω είναι απαραίτητα για τις προοπτικές εφαρμογής καθημερινών πολιτικών που θα στοχεύουν προς την κατεύθυνση της μείωσης των απορριμμάτων, της ορθολογικότερης διαχείρισής τους και της συνειδητής προστασίας του περιβάλλοντος.

Η έρευνα αυτή, με άλλα λόγια, επεχείρησε με τα συγκεκριμένα αποτελέσματά της να συμβάλει όχι μόνο στην απλή καταγραφή απόψεων και αντιλήψεων, αλλά ιδιαίτερα στην κατανόηση, την ερμηνεία και την κριτική ανάλυση των προσδιοριστικών παραγόντων, των μορφών δράσης και συνείδησης της συνολικής σχέσης Ανθρώπου-Φύσης. Η αναγκαιότητα αυτής της έρευνας – ή τέτοιων κοινωνιολογικών ερευνών και για άλλους τομείς και προβλήματα – είναι η βασική προϋπόθεση για οποιαδήποτε μέτρα και πολιτικές που στοχεύουν στην αντιμετώπιση κοινωνικών προβλημάτων κατά έναν τρόπο συστηματικό που προωθεί την οπτική μας στα βαθύτερα αίτια και τις συνιστώσες των κοινωνικών φαινομένων.

II. ΤΟ ΟΙΚΟΛΟΓΙΚΟ ΠΡΟΒΛΗΜΑ ΣΤΗΝ ΤΟΠΙΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΑ

Από τις αρχές της δεκαετίας του '80 μπαίνει η ελληνική οικονομία και κοινωνία σε μια φάση έντονων αναδιαρθρώσεων. Οι αναδιαρθρώσεις αυτές είχαν βέβαια δρομολογηθεί γύρω στα μέσα της δεκαετίας του 1950, ολοκληρώθηκαν προς τα τέλη της δεκαετίας του 1970 και, όπως ήδη αναφέραμε, έχουμε εισέλθει σε νέα φάση. Με μια διαφορά ως προς τον όγκο και την ένταση, έχουμε και στις δύο φάσεις ένα κοινό χαρακτηριστικό: ο εκσυγχρονισμός της οικονομίας προκαλεί και προϋποθέτει μια πληθώρα «μεγάλων έργων», που μέχρι σήμερα είναι σχεδόν ταυτόσημα με την ανάπτυξη. Δρόμοι, αεροδρόμια, λιμάνια, εγκαταστάσεις παραγωγής ενέργειας, φράγματα, γέφυρες κ.λπ. βρίσκονται στην ημερήσια διάταξη της ζωής μας. Αυτό δεν άφησε βέβαια ανέπαφη την επαρχία που, έστω και με λίγη χρονική καθυστέρηση, εισήλθε στους ίδιους ρυθμούς «ανάπτυξης». Παραβλέποντας βέβαια τη λανθασμένη ταύτιση των τεχνικών έργων, έργων υποδομής με την ανάπτυξη, θα πρέπει να επισημανθεί το γεγονός ότι η προχειρότητα σχεδιασμού και κατασκευής τέτοιων έργων, όπως και η σύνδεσή τους με την εξυπηρέτηση βραχυπρόθεσμων συνήθως και αποσπασματικών συμφερόντων, δεν άφησε περιθώρια για αξιολόγησή τους από οικολογική, αισθητική αλλά και από καθαρά οικονομικο-ορθολογική ως προς το στόχο τους σκοπιά. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα να μπουν οι βάσεις για μια οικολογική επιβάρυνση, πρωτοφανή στην πρόσφατη ιστορία. Παράλληλα βέβαια με αυτή την εξέλιξη, είχαμε, από τη μια πλευρά, ριζικές αλλαγές στον τρόπο ζωής και κατανάλωσης και στη διαμόρφωση μορφών συνείδησης, αξιών και αντιλήψεων, στις οποίες επικρατεί ο ατομικισμός, το γρήγορο κέρδος, η βραχυπρόθεσμη προοπτική, ο νεοπλουτισμός και, από την

άλλη, διαπιστώνεται μια καθυστέρηση στο επίπεδο της συνείδησης και της πράξης, που βρίσκονται σε αναντιστοιχία με τις ραγδαίες αλλαγές και αδυνατούν να συλλάβουν το βαθύτερο νόημα που αυτές έχουν, καθώς επίσης και τις επιδράσεις τους στο περιβάλλον και τη ζωή. Όλα αυτά αποτελούν προϋποθέσεις για μια διαταραγμένη σχέση μεταξύ ανθρώπου και φύσης, η οποία συσσωρεύει πάρα πολλά προβλήματα, η διαχείριση των οποίων με τεχνικά και διοικητικά μέτρα μόνο φαίνεται να μην είναι δυνατή.

Στο χώρο της οικονομίας και της παραγωγής, η αλλαγή μεθόδων και μέσων επιβαρύνει επικίνδυνα το περιβάλλον, την υγεία των εργαζομένων και των καταναλωτών. Η χρήση χημικών ουσιών, λιπασμάτων, φυτοφαρμάκων κ.λπ. είναι η πηγή τέτοιων κινδύνων.

Η υπερσυγκέντρωση πληθυσμού, ιδιαίτερα στις αστικές περιοχές, και η συνδεόμενη μ' αυτήν συγκέντρωση δραστηριοτήτων, η αντιαισθητική και αυθαίρετη δόμηση με ανύπαρκτους χώρους για δημόσια χρήση, δημιουργούν τεράστια προβλήματα, από τα οποία τα σκουπίδια και τα απόβλητα είναι ίσως τα πιο οφθαλμοφανή.

Μπορεί βέβαια, συγκριτικά με άλλες περιοχές, η περιοχή της έρευνας να μην εμφανίζει ακόμη προβλήματα άλυτα. Στο βαθμό όμως που η νέα αυτή πραγματικότητα δεν αποτελεί μια έκτακτη κατάσταση, αλλά μια νέα κανονικότητα και στο βαθμό που αυτό δεν συνειδητοποιείται, είναι σίγουρο ότι τα προβλήματα θα αυξάνονται και θα εντείνονται επικίνδυνα με προοπτική να θεθούν εκτός ελέγχου. Πάντως, ο τεχνικός έλεγχος των προβλημάτων, πέρα από το ότι μόνος του δεν λύνει το πρόβλημα, συνδέεται και με τεράστιο κόστος, πράγμα που καθιστά και αυτόν σχεδόν αδύνατο.

Οι οικολογικοί κίνδυνοι και οι επιβαρύνσεις του περιβάλλοντος που αφορούν την περιοχή της έρευνάς μας είναι ενσωματωμένα σε όλες τις εκφάνσεις της ζωής των κατοίκων της περιοχής και αποτελούν έτσι μέρος του βίοκοσμού τους· βιώνονται καθημερινά και προσδιορίζουν σε μεγάλο βαθμό τη σχέση τους προς τη φύση και τη συμπεριφορά τους.

Πιο συγκεκριμένα μπορούμε να πούμε ότι μεταξύ των κινδύνων και των επιβαρύνσεων που έχουν πρωταρχική σημασία στην περιοχή είναι οι παρακάτω: τα σκουπίδια, τα απόβλητα από επιχειρήσεις, από νοικοκυριά και άλλες εγκαταστάσεις, τα φυτοφάρμακα, τα χημικά λιπάσματα, η υπεράντληση νερού, η καταστροφή του πράσινου, η αντιαισθητική και η αυθαίρετη δόμηση, η αναρχική χωροταξική ρύθμιση του χώρου και η απρογραμματιστή χρήση γης, η ατμοσφαιρική και θαλάσσια ρύπανση, ο θόρυβος. Ενώ όλα αυτά τα προβλήματα έχουν γενικά σχέση

με την ανθρώπινη δραστηριότητα, μπορούμε ωστόσο να διαπιστώσουμε ότι αυτά έχουν να κάνουν με προβλήματα που προέρχονται από την έλλειψη σχεδιασμού, πολιτικής και περιβαλλοντικής υποδομής· προβλήματα που προέρχονται από αντι-οικολογικά οργανωμένες οικονομικές δραστηριότητες ή άλλες εγκαταστάσεις· προβλήματα που αφορούν ειδικά τη λειτουργία της πόλης και τέλος προβλήματα γενικής καθημερινής δραστηριότητας και συμπεριφοράς των κατοίκων.

Ενώ πιστεύουμε ότι τα οικολογικά προβλήματα στην περιοχή δε φαίνεται να είναι ανεξέλεγκτα, νομίζουμε, εν τούτοις, ότι ο κίνδυνος αυτός δεν είναι μακριά. Η αναγκαιότητα αντιμετώπισης των προβλημάτων είναι επείγουσα και δεν μπορεί να αναλώνεται μόνο στα συμπτώματα με έναν καθημερινό, βραχυπρόθεσμο διαχειριστικό τρόπο, αλλά παράλληλα χρειάζεται προσπάθεια αλλαγής εκείνων των βασικών προϋποθέσεων που παράγουν και αναπαράγουν το πρόβλημα. Είναι απαραίτητη μια τολμηρή πολιτική με φαντασία που να διακινδυνεύει ριζικές τομές ρήξης και υπέρβασης καθιερωμένων λογικών και πρακτικών, μαζί με μια ανάλογη πρόκληση και μεταστροφή της κοινωνικής-οικολογικής συνείδησης της κοινωνίας των πολιτών. Η επανάκτηση βέβαια του βαθύτερου και πραγματικού νοήματος του πολίτη και της πολιτικής είναι απαραίτητη. Το ζητούμενο δεν είναι ο πολίτης που εκχωρεί σε κάποιους τεχνικούς της πολιτικής εξουσίας την πεμπτούσια της δικής του ιδιότητας μετατρέπόμενος ο ίδιος σε ιδιώτη τηλεθεατή των γεγονότων και των γινομένων, αλλά ο πολίτης που παραμένει το πραγματικό υποκείμενο της ιστορίας και του κοινωνικού γίνεσθαι κρατώντας την πρωτοβουλία των κινήσεων και ασκώντας καθημερινά κοινωνική κριτική και κοινωνικό έλεγχο.

B. ΘΕΩΡΗΤΙΚΕΣ ΣΚΕΨΕΙΣ ΚΑΙ ΠΛΑΙΣΙΟ ΤΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ

Η διαμόρφωση και η εξέλιξη της κοινωνικής-οικολογικής συνείδησης κάτω από συνθήκες κρίσης και κινδύνων μπορεί να εκληφθούν γενικώς ως αντίδραση ενάντια στην αρνητική εξέλιξη της σχέσης ανάπτυξης και Φύσης-ποιότητας ζωής. Αυτή τη διαδικασία φαίνεται να μην μπορεί να την αποφύγει κανείς. Είναι εν τούτοις βάσιμη η υπόθεση ότι οι συγκεκριμένες μορφές κοινωνικής-οικολογικής συνείδησης διαφοροποιούνται κάτω από διαφορετικές διαμορφωτικές συνθήκες και προϋποθέσεις. Με άλλα λόγια, οι μορφές κοινωνικής-οικολογικής συνείδησης στην ευρύτερη περιοχή ευθύνης της Δ.Ε.ΔΙ.Σ.Α., που ως γνωστό βρίσκεται

στην Επαρχία Κυδωνίας στο Βόρειο άξονα της Δυτικής Κρήτης, αναμένεται να έχουν μια ιδιότυπη συγκρότηση και να εναρμονίζονται με τις ιστορικές, πολιτιστικές, οικονομικές και κοινωνικές συνθήκες. Για τους ίδιους λόγους θα πρέπει να υποθέσει κανείς και μια περαιτέρω διαφοροποίηση ανάλογα με την κοινωνική θέση και το διαθέσιμο οικονομικό, πολιτικό και πολιτιστικό κεφάλαιο των κατοίκων.

Ας έρθουμε όμως κατ' αρχήν σε μια σύντομη ανάλυση της έννοιας της κοινωνικής-οικολογικής συνείδησης.

I. Η ΕΝΝΟΙΑ ΤΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ-ΟΙΚΟΛΟΓΙΚΗΣ ΣΥΝΕΙΔΗΣΗΣ

«χωρίς αμφιβολία, η εποχή μας (...) προτιμά την εικόνα από το αντικείμενο, το αντίγραφο από το πρωτότυπο, την αναπαράσταση από την πραγματικότητα, το φαινόμενο από το είναι (...). Το ιερό γι' αυτήν δεν είναι παρά η ψευδαίσθηση, και το ανίερο είναι η αλήθεια. Ή μάλλον, το ιερό μεγαλώνει στα μάτια της στο μέτρο που μικραίνει η αλήθεια και αυξάνεται η ψευδαίσθηση, έτσι ώστε, γι' αυτήν, το αποκορύφωμα της ψευδαίσθησης αποτελεί επίσης το αποκορύφωμα του ιερού».

Ludwig Feuerbach (πρόλογος στη δεύτερη έκδοση της «Θυσίας του Χριστιανισμού» - όπως αναφέρεται στο Γκυ Ντεμπόρ, *Η κοινωνία του θεάματος*, Αθήνα, 1986, σ. 23.

Η κοινωνική-οικολογική συνείδηση είναι κατά ένα διπλό τρόπο κεντρικό σημείο αναφοράς της οικολογικής πληροφόρησης, επικοινωνίας, ευαισθητοποίησης. Οι θεωρίες και οι πρακτικές της οικολογικής κοινωνικής συνειδητοποίησης επικεντρώνονται σε υπάρχουσες μορφές σκέψης, παράστασης και στάσης ως προς τα περιβαλλοντικά προβλήματα και βλέπουν σ' αυτές το κεντρικό σημείο εκκίνησης των σκέψεων σχετικά με το περιεχόμενο και τις μεθόδους τέτοιων δραστηριοτήτων. Ταυτόχρονα, σκοπός της οικολογικής συνειδητοποίησης είναι, εκτός από την ευαισθητοποίηση γύρω από οικολογικά ζητήματα, τη μετάδοση απαραίτητης γνώσης και ενεργοποιητικών ικανοτήτων δράσης, να συμβάλει στην αναθεώρηση, την εμπάθυνση και τη διερεύνηση της οικολογικής συνείδησης.

Για δραστηριότητες και διαδικασίες «κοινωνικο-παιδαγωγικού» χαρακτήρα είναι θεμελιώδης η υπόθεση για την αναγκαιότητα μιας συνείδησης με δυναμική δομή και τη δυνατότητα συνειδητού, σκόπιμου στοχασμού. Μια τέτοια συνείδηση μπορεί να έχει ως αντικείμενο «συνειδητού στοχασμού» τον εαυτό της, συμβάλλοντας έτσι στην αυτογνωσία, στον αυτοέλεγχο και βέβαια στην αλλαγή της συνείδησης.

Μια οικολογική κοινωνικο-παιδαγωγική παρέμβαση για πληροφόρηση, επικοινωνία και ευαισθητοποίηση της κοινωνικής συνείδησης επικεντρώνεται σε δομές της συνείδησης που προβάλλουν στο μέλλον υποθέτοντας ότι το δυνάμει ατομικό ή κοινωνικό μέλλον μπορεί να φανερωθεί ήδη στο παρόν.

Η οικολογική συνείδηση ως διάσταση της συνολικής κοινωνικής συνείδησης αποτελεί, όπως και η δεύτερη, μέρος του συνόλου ιδεο-διανοητικών και ψυχικών λειτουργιών και δραστηριοτήτων του ανθρώπου έναντι της φυσικής και κοινωνικής πραγματικότητας με στόχο την οικειοποίηση γνώσης και τη διαμόρφωση προσανατολισμών δράσης. Ως σύνθετη, δυναμική-διαδικαστική σχέση στάσεων, σκέψεων και δράσης έναντι των όρων ύπαρξης (όπως αυτοί προσδιορίζονται από το σύνολο των κοινωνικών σχέσεων), η συνείδηση είναι δραστηριότητα, η οποία εμπεριέχει εν τούτοις, ως προϋπόθεσή της, αποτελέσματα προηγούμενης συνειδησιακής δραστηριότητας σε δομημένη μορφή. Είναι λοιπόν ταυτόχρονα δομή και δυναμική διαδικασία, σταθερή και μεταβαλλόμενη. Η ουσία περασμένης συνειδησιακής δραστηριότητας δεν είναι ξεπερασμένη, αντίθετα μάλιστα: η ουσία της ιστορικής διάστασης της συνειδησιακής δραστηριότητας βρίσκεται η ίδια στο μέτωπο της ανάπτυξης της συνείδησης (Skevos Papaioannou, 1983, σ. 187 κ.ε.).

Για λόγους αναλυτικής διαφοροποίησης της συνείδησης, διακρίνουμε ως πιο σημαντικές μορφές συνείδησης τους τρόπους αντίληψης, σκέψης, συναισθήματος, αναπαράστασης, τις αναμνήσεις, τις αξιολογήσεις, τα κίνητρα και τις προθέσεις δράσης.

Η συνείδηση, ως υποκειμενική δραστηριότητα της αντίληψης, της σκέψης, του συναισθήματος, της αναπαράστασης, της ανάμνησης, της αξιολόγησης, της κινητοποίησης και της δράσης, αναφέρεται και αφορά συγκεκριμένες πραγματικές καταστάσεις. Υπ' αυτή την έννοια, η συνείδηση είναι μια σχέση μεταξύ υποκειμένου και αντικειμένου. Η πραγματοποίηση αυτής της σχέσης μεταξύ υποκειμένου και αντικειμένου δεν είναι εν τούτοις μόνο δραστηριότητα της αντίληψης της σκέψης, του συναισθήματος και της αξιολόγησης: αυτή η σχέση είναι τοποθετημένη στο πλαίσιο συνάρτησης των κοινωνικών συνθηκών και σχέσεων, αλλά και της κοινωνικής πράξης, τον πυρήνα της οποίας αποτελεί η εργασία (Skevos Papaioannou, 1983, σ. 190 κ.ε.).

Σε συνάρτηση με τα παραπάνω προκύπτει μια επίδραση στη σχέση μεταξύ ατομικής και κοινωνικής συνείδησης. Η συνείδηση υπάρχει ως ατομική συνείδηση· ωστόσο πάντοτε είναι ταυτόχρονα και κοινωνική συνείδηση τόσο από την πλευρά του σχηματισμού της – και διά μέσου

αυτής – όσο και από την ομοιότητα ή τη σύμπτωση των περιεχομένων της με άλλες ατομικές συνειδήσεις. Ο κοινωνικός χαρακτήρας της συνείδησης θεμελιώνεται από τη μια με την κοινωνικότητα της πράξης και από την άλλη διά μέσου του κοινωνικού χαρακτήρα της εμπειρίας, μορφών εμπειρίας ή εμπειρίας άλλων, δηλαδή διαμεσολαβημένης εμπειρίας κατά τη διαδικασία κοινωνικοποίησης, π.χ. με την αποδοχή, την οικειοποίηση και την εσωτερίκευση συγκεκριμένων μορφών σκέψης, αντιληπτικών σχημάτων, συναισθημάτων, κοινωνικών εικόνων και ιδεολογιών. Η κοινωνική συνείδηση συγκροτείται στο πλαίσιο της ιστορικής διαδικασίας της εμφάνισης, της αλλαγής και της υπέρβασης των συνθηκών ζωής μέσα στις οποίες εμπλέκεται ο άνθρωπος. Στο πλαίσιο, δηλαδή, μιας διαλεκτικής αλληλεξάρτησης των καθημερινών συνθηκών ζωής και εργασίας, της οικειοποίησης της γνώσης, της εμμενείας και του ορισμού της συγκεκριμένης πραγματικότητας της καθημερινής αλληλεξάρτησης και της πολιτικής-κοινωνικής πράξης (Skevos Papaioannou, 1983, σ. 191).

Η ιδιαίτερη σημασία της έννοιας της «κοινωνικής συνείδησης» και η προτίμησή της έναντι της έννοιας «στάση» οφείλεται στο ότι η πρώτη περιλαμβάνει τη δεύτερη και μάλιστα ως ένα πολυδιάστατο σύστημα με στοιχεία γνωστικά, δράσης και αξιολόγησης· είναι ταυτόχρονα πιο διευρυμένη και πιο ακριβής. Πιο ακριβής, γιατί περιλαμβάνει την πλευρά σχηματισμού των στάσεων διά μέσου αντιλήψεων, εμπειριών, αξιολογήσεων. Αυτό σημαίνει πως η έννοια της κοινωνικής συνείδησης υπερέχει της έννοιας της στάσης, η οποία σε τελευταία ανάλυση στο επίπεδο της εμπειρικής εφαρμογής «πιάνει» μόνο «αποτελέσματα», ενώ η πρώτη πιάνει το δυναμικό, το μεταβαλλόμενο, αλλά και το σχετικά σταθερό και παραμένον (Skevos Papaioannou, 1983, σ. 192 κ.ε.)

Ως κοινωνική-οικολογική συνείδηση επομένως μπορεί να οριστεί το σύνολο των αντιληπτικών ικανοτήτων και σχημάτων, των στάσεων, των επιθυμιών, των φόβων, των αξιών και των προσανατολισμών και προθέσεων δράσης αναφορικά με το φυσικό και κοινωνικό περιβάλλον αλλά και με τη μεταξύ τους σχέση. Από πολιτιστικο-κριτική σκοπιά, η οικολογική συνείδηση δεν αναφέρεται μόνο στη μορφή της αντίληψης και τον τρόπο της επεξεργασίας της κοινωνικο-οικολογικής πραγματικότητας, αλλά λειτουργεί και ως σύμβολο δυσαρέσκειας ενάντια στη νεωτερικότητα και τον εκσυγχρονισμό. Το περιεχόμενο και η διάσταση της οικολογικής συνείδησης ερμηνεύονται, υπ' αυτή την έννοια, ως μια ιδιαίτερη μορφή αλλαγής αντίληψης και νοοτροπίας και κατατάσσονται

κατόπιν τούτου στη συζήτηση γύρω από μια γενική αλλαγή των αξιών (Hans-Joachim Fietkau, 1984). Σε ορισμένες περιπτώσεις εκδηλώνεται μια έντονη ευαισθησία για τις προβληματικές αλληλεξαρτήσεις μεταξύ ανθρώπου και φύσης, για τις καταστροφικές συνέπειες ορισμένων μορφών οικονομικής δραστηριότητας και ζωής, ως ουσιαστικό συστατικό στοιχείο ενός «νέου πολιτισμικού μοντέλου» (Rainer Zoll, 1989).

Στο πλαίσιο της πολιτικής, θεωρείται συνήθως η οικολογική συνείδηση ως ένδειξη για την πρόγνωση της σημασίας που μπορεί να έχει μια συγκεκριμένη περιβαλλοντική πολιτική για τους κατοίκους και για τον αντίκτυπο που έχουν κάποια μέτρα για το περιβάλλον. Η περιβαλλοντική συνείδηση ισχύει επίσης, και πάντα από πολιτική σκοπιά, ως βαρόμετρο για πιθανή πίεση επί του πολιτικού συστήματος προς την κατεύθυνση υλοποίησης αναγκαίων μέτρων της περιβαλλοντικής πολιτικής. Πολλές έρευνες επιβεβαιώνουν ότι η οικολογική συνείδηση σημαντικών ομάδων πολιτών βρίσκεται πολύ πιο πέρα απ' ό,τι η εμβέλεια πολιτικών αποφάσεων. Εξάλλου, συνδέεται συχνά η οικολογική συνείδηση με το ερώτημα σχετικά με την προθυμία να αλλάξουν οι άνθρωποι τη συμπεριφορά και τις συνήθειες της ζωής τους. Υπάρχει ενδιαφέρον για μείωση της παραγωγής απορριμμάτων ή για τη διαλογή τους; Είναι μεγάλα τμήματα του πληθυσμού σε θέση να δώσουν παραπάνω χρήματα προκειμένου να αγοράσουν φιλικά προς το περιβάλλον προϊόντα; Είναι οι άνθρωποι πρόθυμοι να αλλάξουν τις συνήθειες ζωής και κατανάλωσης; Από τη διερευνημένη και διαγνωσθείσα οικολογική συνείδηση συνάγονται κατ' αυτόν τον τρόπο συμπεράσματα σχετικά με το εάν και κατά πόσο οι αλλαγές της συμπεριφοράς, που στο πλαίσιο του οικολογικού διαλόγου για την πρόληψη της οικολογικής καταστροφής θεωρούνται απαραίτητες, είναι ήδη αποδεκτές και σε ποιο βαθμό έχουν ήδη υλοποιηθεί.

Από παιδαγωγική σκοπιά, τέλος, η οικολογική συνείδηση αποτελεί, κατά ένα διπλό τρόπο, κεντρικό σημείο αναφοράς. Κατ' αρχήν, ξεκινάει από υπάρχουσες μορφές σκέψης, στάσης, αναπαράστασης και δράσης και προσπαθεί ταυτόχρονα με κατάλληλα περιεχόμενα, μεθόδους και δράσεις να ευαισθητοποιήσει, να μεταδώσει γνώσεις, να κινητοποιήσει ικανότητες δράσης και να συμβάλει πέραν τούτου στην ανάπτυξη μιας κριτικής οικολογικής συνείδησης.

Είναι γεγονός ότι η οικολογική συνείδηση ορίζεται ποικιλότροπα, διαφορετικά και αντιφατικά, όχι μόνο στα διάφορα επίπεδα και τομείς της κοινωνικής ζωής, αλλά ακόμη και στο εσωτερικό αυτών των τομέ-

ων. Αυτό οδηγεί προφανώς σε αδυναμία μιας πραγματικής επικοινωνίας και διαλόγου, με αποτέλεσμα να μην κατανοείται το πραγματικό νόημα της οικολογικής κρίσης και φυσικά όχι μόνο να παρεμποδίζεται η αντιμετώπισή της, αλλά πολύ περισσότερο να αναπαράγεται και να βαθαίνει (Joachim Kahler, 1990).

Στο πλαίσιο διερεύνησης της κοινωνικής-οικολογικής συνείδησης, θεωρούμε απαραίτητη μια ιδιαίτερη αναφορά στις διαφορετικές συνθήκες ζωής που χαρακτηρίζουν την ύπαρξη εργαζομένων με χαμηλό εισόδημα. Μια κοινωνική θέση που εκ των πραγμάτων οδηγεί σε αντιφάσεις και στο επίπεδο της συνείδησης γενικά, αλλά και της οικολογικής συνείδησης ειδικότερα.

Οι εργαζόμενοι, όντας υποχρεωμένοι για την εξασφάλιση της ζωής τους να διαθέτουν (πωλούν) την εργατική τους δύναμη στην αγορά εργασίας και ιδιαίτερα κάτω από συνθήκες κρίσης και εντεινόμενης ανεργίας, έχουν ένα πολύ συγκεκριμένο ενδιαφέρον: α) για τη διατήρηση και τη δημιουργία θέσεων εργασίας, αδιαφορώντας για την ποιότητά τους και για τις ανθρώπινες και οικολογικές επιδράσεις, β) καθώς και για μεγαλύτερους μισθούς. Και οι δύο αυτοί είναι παράγοντες, οι οποίοι, όπως πιστεύεται, μπορούν μόνο μέσα από μέτρα «εκβιομηχάνισης», «ανάπτυξης» και «τεχνικής προόδου» να υλοποιηθούν. Εξάλλου, θεωρούνται οι ίδιοι παράγοντες ως απαραίτητες προϋποθέσεις για την εξασφάλιση και διατήρηση ενός ικανοποιητικού «επιπέδου ποιότητας ζωής».

Η αντιφατική κοινωνική κατάσταση των εργαζομένων και ιδιαίτερα των χαμηλόμισθων αντανακλά και στο επίπεδο της σχέσης τους με τον τρόπο παραγωγής, την εργασία και την οικονομία, αλλά και στα προβλήματα που απορρέουν από τα παραπάνω κατά αντιφατικό τρόπο. Η σχέση αυτή χαρακτηρίζεται ταυτόχρονα από την υπαρξιακή εξάρτηση, από τη βιομηχανία και τη βιοτεχνία ως προϋπόθεση για την πώληση της εργατικής τους δύναμης και διά μέσου αυτής για τη δική τους αναπαραγωγή, καθώς επίσης και από την απειλή των δυνατοτήτων αναπαραγωγής τους στο εργασιακό και στο εξω-εργασιακό περιβάλλον, που επίσης πηγάζει από το βιομηχανικό-βιοτεχνικό τομέα. Και αυτό καθώς είναι γνωστό ότι οι εργάτες και γενικά οι χαμηλόμισθοι εργαζόμενοι εκτίθενται πιο συχνά και πιο μαζικά απ' ό,τι άλλες κοινωνικές ομάδες σε διάφορες περιβαλλοντικές επιβαρύνσεις, αφού υποχρεώνονται να εργάζονται και να ζουν πολύ συχνά σε βεβαρημένους χώρους και περιοχές. Ταυτόχρονα, οι δυνατότητές τους να εξισορροπήσουν αυτή την αρνητική κατάσταση με διάφορες δραστηριότητες, όπως π.χ. εκδρο-

μές, διακοπές κ.λπ., είναι σχεδόν ανύπαρκτες. Οι επιβαρύνσεις από το χώρο εργασίας και από το χώρο αναπαραγωγής οδηγούν σε μια διπλή πηγή οικολογικών δυσμενών επιδράσεων που εγκυμονούν τεράστιους κινδύνους για τους εργαζόμενους.

Χωρίς να είναι σίγουρη η συνειδητοποίηση αυτών των κινδύνων από τους εργαζόμενους, υποθέτουμε ότι οι κίνδυνοι αυτοί μαζί με τη διογκούμενη ανεργία επιδρούν στην κοινωνική θέση των εργαζομένων και την υπαρξιακή εξάρτησή τους από την πώληση της εργατικής τους δύναμης έχοντας έτσι μια αδιαμφισβήτητη βαρύτητα στη διαμόρφωση της συνείδησής τους. Η αναγκαιότητα διατήρησης της θέσης εργασίας συγκρούεται με την αναγκαιότητα διατήρησης της εργατικής δύναμης, με την προφύλαξή της από γρήγορη φθορά. Είναι, εν τούτοις, πολύ πιθανό να παραμερίζεται το δεύτερο για χάρη του πρώτου διαφέροντος.

Σε κάθε περίπτωση, η υποτιθέμενη ανοχή των εργαζομένων σε οικολογικά προβλήματα θα πρέπει να συνδέεται και με το γεγονός ότι τα αυξανόμενα οικολογικά προβλήματα στη χώρα μας, και ιδιαίτερα σε αστικά κέντρα (όπου και ο μεγαλύτερος αριθμός εργαζομένων), δεν έγιναν ακόμη αντικείμενο σοβαρής πολιτικής συζήτησης και αντιπαράθεσης ούτε από τα πολιτικά κόμματα ούτε από τα συνδικάτα, αλλά ούτε και από την επιστήμη. Και πέραν τούτου δεν υπάρχει ούτε ισχυρό οικολογικό κίνημα. Η όποια θεματοποίηση του οικολογικού ζητήματος περιορίζεται σε αυστηρά τοπικά θέματα καθαριότητας, διάθεσης απορριμμάτων και αποβλήτων.

Από αυτή τη θέση, μπορούμε λοιπόν βάσιμα να υποθέσουμε ότι η κοινωνική κατάσταση των εργατών, η κατάσταση στην αγορά εργασίας, η εργασιακή και εργατική εμπειρία και τα βιώματα, καθώς και το ζωτικής σημασίας διαφέρον για τη θέση εργασίας, μπλοκάρουν την οικολογική ευαισθητοποίηση βιομηχανικών εργατών και εργατών βιοτεχνιών και ιδιαίτερα σε τομείς παραγωγής που παρουσιάζουν υψηλούς κινδύνους (Ulrich Beck, 1988, σ. 241· Klaus Waldmann (Hrsg), 1992, σ. 21).

Κάτω απ' αυτές τις συνθήκες, και δεδομένων των οικολογικών προβλημάτων, το ερώτημα για τον τρόπο με τον οποίο αυτά τα προβλήματα αντανακλούν στην κοινωνική οικολογική συνείδηση των κατοίκων και τις συνέπειες όσον αφορά τη συμπεριφορά και δράση τους είναι ένα κεντρικό ερώτημα για την έρευνά μας. Επίσης, σημαντικό ερώτημα για μας αποτελεί το πιθανό μπλοκάρισμα της συνειδητοποίησης και δράσης, οικολογικού προσανατολισμού.

II. ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΚΑ

Για να μπορέσουμε να απαντήσουμε επαρκώς σε αυτά και σε παρόμοια ερωτήματα, είναι αναγκαία μια πολύπλευρη και πολυδιάστατη αναλυτική και εμπειρική προσέγγιση. Η διερεύνηση της οικολογικής συνείδησης από διαφορετικές σκοπιές και η αναλυτική της διαφοροποίηση σε διάφορες διαστάσεις είναι βέβαια τεχνητή και παραβλέπει συνήθως τις διασυνδέσεις και τις αλληλεπικαλύψεις, καθώς επίσης και τη συνθετότητά της. Γι' αυτό είναι απαραίτητο να προσπαθήσουμε να συλλάβουμε την ιστορική εξέλιξη και διαδικασία των αντικειμενικών κοινωνικοοικονομικών αλλά και των οικολογικών σχέσεων, καθώς επίσης και των συνυφασμένων μ' αυτές διαδικασιών και μορφών συνείδησης. Σε σχέση μ' αυτό εγείρεται το ερώτημα εάν και πώς αναδεικνύεται από την αντίληψη γενικών περι κοινωνίας συζητήσεων, καθώς και από συγκεκριμένες κοσμοαντιλήψεις και εμπειρίες σχετικές με το βίκοσμο των κατοίκων, μια οικολογική συνείδηση. Για να καταστεί κάτι τέτοιο δυνατό, δηλαδή η εμπειρική συγκεκριμενοποίηση της επεξεργασίας των εμπειριών των βιωμάτων και των τρεχουσών κοινωνικών διαδικασιών διαλόγου γύρω από κοινωνικο-οικολογικά θέματα, επικεντρώνεται η έρευνά μας σε ένα χρονικό και χωρικό πλαίσιο σχετικά καθορισμένο: η περιοχή της ευθύνης της Δ.Ε.ΔΙ.Σ.Α. στην Επαρχία Κυθωνίας κατά τα τελευταία χρόνια, όπου μια οικονομική και καταναλωτική αναδιάρθρωση συνέβαλε στην αύξηση των οικονομικών δυνατοτήτων των κατοίκων, ενώ ταυτόχρονα λόγω έλλειψης υποδομής, μέτρων, πολιτικής, αλλά και συνειδητοποίησης των κατοίκων, συνέβαλε σε μια όλο και πιο εμφανή διατάραξη της οικολογικής ισορροπίας. Με αφορμή το πρόβλημα της διαχείρισης των απορριμμάτων αναδείχθηκε ένας σχετικά έντονος δημόσιος διάλογος, αλλά και μια αντίδραση των πολιτών γύρω από γενικότερα οικολογικά προβλήματα. Ο διάλογος αυτός και η κριτική τείνουν να συμπεριλάβουν ζητήματα «ανάπτυξης», «τρόπου ζωής» κ.λπ.: οι αλλαγές αυτές αντανακλούν τις διαδικασίες κοινωνικών και οικονομικών αλλαγών των τελευταίων περίπου δέκα χρόνων, οι οποίες αποτελούν τη βάση εμπειριών και βιωμάτων των κατοίκων. Για την επαρκή κατανόηση αυτής της διαδικασίας επεξεργασίας των εμπειριών και του σχηματισμού μορφών συνείδησης και στάσεων, που απορρέουν από αυτήν την επεξεργασία, επιλέξαμε εν μέρει την ποιοτική μέθοδο αλλά και μια κατάλληλα επεξεργασμένη ποσοτική εμπειρική μέθοδο: Έγινε προσπάθεια να διερευνηθούν οι προσωπικές εμπειρίες, αντιλήψεις, απόψεις και εκτιμήσεις γύρω από την εξέλιξη των οικολο-

γικών και οικονομικών σχέσεων, των συνδεομένων μ' αυτήν κινδύνων, των πρακτικών συνεπειών στην καθημερινότητα και των αιτημάτων προς τους κοινωνικούς, οικονομικούς, πολιτικούς και κρατικούς θεσμούς.

Επίσης δόθηκε έμφαση στην ανάλυση διαδικασιών μετασχηματισμού της τοπικής οικονομίας, των πολιτιστικών-κοινωνικών σχέσεων και της οικολογικής κατάστασης. Αυτές οι αλλαγές αφορούν διπλά τους κατοίκους: είτε δέχονται τις επιδράσεις τους, είτε συμμετέχουν και προκαλούν αυτές τις διαδικασίες και αλλαγές. Οι αλλαγές, βελτιώσεις ή επιδεινώσεις από οικονομικής, κοινωνικής και οικολογικής απόψεως, καθώς και η διαδικασία δημόσιας συζήτησης και επικοινωνίας γύρω από αυτά τα θέματα, την ανάπτυξη και τα επακόλουθά της, αποτελούν τη βάση και το πλαίσιο των εμπειριών και βιωμάτων για τη διαμόρφωση συνείδησης γύρω από τους κοινωνικο-οικονομικούς και οικολογικούς κινδύνους. Μ' αυτή την έννοια και από τη σκοπιά του σχηματισμού και της αναφοράς της, η οικολογική συνείδηση των κατοίκων διαμορφώθηκε στη βάση των εξελίξεων και εμπειριών των δεκαπέντε περίπου τελευταίων χρόνων.

Η διαπίστωση, η αντίληψη και η βίωση των ευρύτερων αλλαγών, που καθορίζουν και τις στενότερες συνθήκες της προσωπικής ζωής, καθώς και η συμμετοχή ή και η επεξεργασία του δημόσιου διαλόγου για την κοινωνική, οικολογική και αναπτυξιακή κρίση οδηγούν σε διαφορετικές μορφές οικολογικής συνείδησης. Διαφορετικές, αφού, από την πλευρά της εκτίμησης και ιεράρχησης των συνθετικών στοιχείων του οικολογικού προβλήματος (όπως αυτό γίνεται αντιληπτό), έχουμε δύο διαφορετικούς τύπους: ο ένας τύπος συνείδησης δίνει έμφαση στις ειδικές τοπικές συνθήκες του προσωπικού «βιόκοσμου», ενώ ο άλλος αναδεικνύει ως κεντρικές διαστάσεις της οικολογικής συνείδησης εκείνες που αναφέρονται στις γενικές κοινωνικές συνθήκες και διαδικασίες και στηρίζεται, όχι μόνο στην αξιολόγηση και τη βαρύτητα που προσδίδεται σ' αυτές εξ αιτίας των κοινωνικών και οικολογικών κινδύνων που σήμερα προκαλούν, αλλά και στην εκτίμηση των ιστορικών-κοινωνικών διαδικασιών εξέλιξής τους.

Η κατανόηση της κοινωνικής οικολογικής συνείδησης ως μια πολυδιάστατης δομής, η συγκρότηση της οποίας είναι αποτέλεσμα ιστορικών, κοινωνικών, πολιτιστικών διαδικασιών, βιωμάτων και εμπειριών, άμεσων και διαμεσολαβημένων, αλλά και προβολών στο μέλλον και πάντα σε σχέση και αντιπαράθεση με το σύνολο των υπαρχουσών κοινωνικών, οικονομικών, πολιτικών, πολιτιστικών και φυσικών συνθηκών και

σχέσεων (και ιδιαίτερα στο πλαίσιο του βιόκοσμου των μελών της κοινωνίας); μας οδήγησε κατ' ανάγκη σε ανάλογες επιλογές στο επίπεδο των μεθόδων.

Σε ένα πρώτο επίπεδο έγινε προσπάθεια εννοιολογικής ανάλυσης, κατανόησης της οικολογικής συνείδησης και του οικολογικού ζητήματος. Η προσπάθεια αυτή μας οδήγησε σε ένα θεωρητικό πλαίσιο που αποτελεί ταυτόχρονα το πλαίσιο αναφοράς και αναστοχασμού των αποτελεσμάτων και διαπιστώσεών μας από τις διάφορες προσεγγίσεις.

Με κύριο άξονα τη συμμετοχική-παρατήρηση, η έρευνα του συγκεκριμένου κοινωνικού χώρου έγινε σε διάφορα επίπεδα.

- Μια πρώτη κοινωνικο-δομική ανάλυση του ερευνώμενου κοινωνικού χώρου θα μας βοηθήσει να σχηματίσουμε μια εικόνα του επιπέδου ανάπτυξης της τοπικής κοινωνίας, των κυρίαρχων κοινωνικών στρωμάτων και συγκρούσεων, καθώς και των πολιτιστικών αναπαραστάσεων και προσανατολισμών.
- Περιγραφή του οικολογικού προβλήματος με βάση ερευνητικά και στατιστικά δεδομένα.
- Περιγραφή κοινωνικο-δημογραφικών δεδομένων.
- Ποσοτική στατιστική ανάλυση της κοινωνικής-οικολογικής συνείδησης των κατοίκων.
- Ποιοτική-ερμηνευτική ανάλυση της κοινωνικής οικολογικής συνείδησης και των περιβαλλοντικών πολιτικών των πολιτικών εκπροσώπων της τοπικής κοινωνίας.
- Ανάλυση του περιβαλλοντικού ζητήματος, των (αντι)δράσεων των πολιτών και των πολιτικών της τοπικής κοινωνίας απέναντι σ' αυτό από τη σκοπιά του τοπικού τύπου.
- Παρακολούθηση, προώθηση, στήριξη και αξιολόγηση πρακτικών παραδειγματικών προγραμμάτων.

Η πολυδιάστατη αυτή μεθοδολογική προσέγγιση του οικολογικού ζητήματος θα μας δώσει τη δυνατότητα, μέσα από την αντιπαράθεση των αποτελεσμάτων, να έχουμε μια πληρέστερη εικόνα για τα προβλήματα, τις αντιλήψεις αλλά και τις μορφές δράσης των κατοίκων και των υπευθύνων πολιτικών στελεχών της τοπικής κοινωνίας. Αυτό θα μας οδηγήσει σε προτάσεις και παρεμβάσεις σε πολλά και διαφορετικά επίπεδα κατά την προσπάθεια κατανόησης και αντιμετώπισης του οικολογικού προβλήματος στην περιοχή.

Γ. ΠΟΣΟΤΙΚΗ ΕΜΠΕΙΡΙΚΗ ΕΡΕΥΝΑ

Στη βάση των προβληματισμών που αναπτύχθηκαν διαμορφώθηκε ένα εκτενές ερωτηματολόγιο που εστίαζε σε τέσσερα διακριτά και αλληλοσυμπληρούμενα επίπεδα διερεύνησης αναφορικά προς: (α) τα αντιληπτικά σχήματα των πολιτών για τα κοινωνικά και περιβαλλοντικά προβλήματα, (β) την αντιμετώπιση των περιβαλλοντικών προβλημάτων από τοπικούς και κοινωνικούς φορείς και οργανώσεις και την προσωπική στάση απέναντι σ' αυτά, (γ) την αντίληψη για τα ιδιαίτερα τοπικά περιβαλλοντικά προβλήματα και την ατομική στάση απέναντι στις προκλήσεις της περιβαλλοντικής προστασίας, και (δ) τις αντιλήψεις και τις πρακτικές σε σχέση προς το ιδιαίτερο πρόβλημα της διαχείρισης των απορριμμάτων.

Το ερωτηματολόγιο διακινήθηκε από πέντε ειδικούς συνεργάτες της ερευνητικής ομάδας στους Δήμους Χανίων, Μουρνιών και Σούδας και στις κοινότητες Περισβολίων, Μοδίου, Μανολιοπούλου, Γεραίου, Αγιάς, Νεροκούρου, Βαμβακοπούλου και Βαρυπέτρου. Η συλλογή των συμπληρωμένων ερωτηματολογίων (N=494) διήρκεσε περίπου δεκαπέντε ημέρες. Για τη διακίνηση του ερωτηματολογίου επιλέχθηκε η κατά δεσμίδες μέθοδος δειγματοληψίας (cluster sampling), η οποία εξασφαλίζει σ' ένα σχετικό βαθμό την αντιπροσωπευτικότητα του δείγματος στο επίπεδο του πληθυσμού των υπό έρευνα δήμων και κοινοτήτων. Από τα δεδομένα της ΕΣΥΕ (απογραφή 1991), προκύπτει ότι ο συνολικός πληθυσμός των παραπάνω δήμων και κοινοτήτων είναι 70.561 άτομα, επομένως το δειγματοληπτικό κλάσμα είναι 1 ερωτηματολόγιο ανά 143 κατοίκους.

I. ΑΝΤΙΛΗΠΤΙΚΑ ΣΧΗΜΑΤΑ ΓΙΑ ΤΗΝ ΚΟΙΝΩΝΙΑ ΚΑΙ ΤΗΝ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝΤΙΚΗ ΚΡΙΣΗ

Συνολικά, μπορούμε να επισημάνουμε ότι για τους κατοίκους των περιοχών όπου διεξήχθη η έρευνα ως σημαντικότερα κοινωνικά προβλήματα προκρίνονται εκείνα τα οποία περιλαμβάνουν μια υλιστική (οικονομική) διάσταση ή προσδιορίζονται από τη λειτουργία των μηχανισμών του κράτους. Η ανεργία, το πρόβλημα των ναρκωτικών, η βία και η εγκληματικότητα, τα οικονομικά-εισοδηματικά προβλήματα και τα εθνικά νοσηματοδοτούνται ως αίτια κοινωνικά προβλήματα, σε αντίθεση προς τις διακρίσεις κατά των γυναικών και των μειονοτήτων, την αποξένωση και τη μοναξιά στο σύγχρονο κόσμο, την κρίση των δημοκρατικών θεσμών και την πολιτική συμμετοχή, που είναι δυνατόν να εννοη-

θούν ως προτεραιότητες μετα-υλιστικού περιεχομένου.¹ Εξαιρέση αποτελούν τα περιβαλλοντικά προβλήματα που, αντίθετα προς τη συνολική τάση, συγκαταλέγονται στα τέσσερα πρώτα κοινωνικά προβλήματα, ενώ, αντίθετα, δεν αξιολογείται ως σημαντικό πρόβλημα η παρουσία των ξένων μεταναστών στην περιοχή. Όσον αφορά το περιβαλλοντικό πρόβλημα, δεν πρέπει να αποκλείσουμε τον επηρεασμό των ερωτωμένων από τη θεματική του ερωτηματολογίου. Σε σύνολο 494, οι 277 (ποσοστό 46,1%) θεωρούν ως σημαντικό πρόβλημα το περιβαλλοντικό και από αυτούς η πλειονότητα (ποσοστό 34,3%) το αξιολογεί ως τέταρτο κοινωνικό πρόβλημα και μόλις το 17,3% ως πρώτο.

1.1. ΦΥΣΗ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΑ

Όπως προκύπτει από την ανάλυση, οι κάτοικοι της περιοχής έχουν σαφή επίγνωση των περιβαλλοντικών προβλημάτων αλλά και των ορίων του σημερινού μοντέλου οικονομικής ανάπτυξης. Στη συντριπτική τους πλειοψηφία (ποσοστό 89,9%) δηλώνουν τη συμφωνία τους με την άποψη ότι «η ανθρωπότητα εκμεταλλεύεται τη φύση με τρόπο επικίνδυνο», ενώ με την άποψη ότι «η οικονομική ανάπτυξη έχει φυσικά και κοινωνικά όρια, τα οποία δεν μπορεί να υπερβεί χωρίς προβλήματα», συμφωνεί το 70,2%, συμφωνεί με επιφυλάξεις το 13,0% και διαφωνεί μόλις το 6,9%. Επίσης, το 59,9% συμφωνεί με την άποψη ότι, «αν το σημερινό μοντέλο ανάπτυξης συνεχίσει να υπάρχει, προβλέπεται να εξαντληθούν σύντομα οι πρώτες ύλες», μ' αυτήν την άποψη συμφωνεί με επιφυλάξεις το 21,9%, ενώ διαφωνεί μόνο το 6,5%. Παράλληλα, όμως, σχετικά υψηλό εμφανίζεται το ποσοστό εκείνων που συμφωνούν και συμφωνούν με επιφυλάξεις (ποσοστό 36,7%) με την άποψη ότι, «παρά τις ανθρώπινες επεμβάσεις, η φύση είναι σε θέση να βρῖσκει την ισορροπία της». Κατά τη γνώμη μας, υποδηλώνεται εδώ η πίστη πως η φύση, είτε από μόνη της είτε λόγω της επίδρασης κάποιου μεταφυσικού παράγοντα, είναι σε θέση να αναστρέψει τις αρνητικές εξελίξεις στα οικοσυστήματα. Σημαντική επίσης εμφανίζεται η αναγνώριση που απολαμβάνουν η επιστήμη και η τεχνολογία όσον αφορά τη δυνατότητά τους να δίνουν λύσεις στα

1. Η διάκριση ανάμεσα σε υλιστικές και μετα-υλιστικές αξίες, οι οποίες καθοδηγούν την κοινωνική δράση διαφορετικών κοινωνικών ομάδων, προσδιορισμένων στη βάση των κοινωνικών χαρακτηριστικών της ηλικίας και του μορφωτικού επιπέδου, οφείλεται στον Ronald Inglehart. Για περισσότερες πληροφορίες στο βιβλίο του *The Silent Revolution. Changing Values and Political Styles Among Western Publics*, Princeton University Press, 1977

ανθρώπινα προβλήματα. Με την άποψη αυτή συμφωνεί/συμφωνεί με επιφυλάξεις το 79,7% και μόλις το 17,6% διαφωνεί. Τέλος, η συντριπτική πλειοψηφία των ερωτωμένων κρίνει ότι «οι σημαντικές αποφάσεις που καθορίζουν τη ζωή μας λαμβάνονται χωρίς τη δική μας συμμετοχή».

ΠΙΝΑΚΑΣ 1
Συμμετοχή στις αποφάσεις

Οι σημαντικές αποφάσεις που καθορίζουν τη ζωή μας λαμβάνονται χωρίς τη δική μας συμμετοχή	Συχνότητα	Ποσοστό %
Συμφωνώ	364	73,7
Συμφωνώ με επιφυλάξεις	66	13,4
Διαφωνώ	49	9,9
Δεν απαντούν/δεν έχουν άποψη	15	3,0
Σύνολο	494	100,0

Όπως προκύπτει από τα παραπάνω, η επίγνωση των προβλημάτων που συσσωρεύονται από το μοντέλο κοινωνικο-οικονομικής ανάπτυξης και την ά-λογη εκμετάλλευση του περιβάλλοντος και των φυσικών πόρων συνοδεύεται από α) ένα σχετικό εφησυχασμό για τη δυνατότητα της φύσης να ανακάμψει τη χαμένη ισορροπία της, β) την πεποίθηση ότι η επιστήμη και η τεχνολογία, δηλαδή οι κάτοχοι των ειδικών γνώσεων, μπορούν να δώσουν λύση στα ανθρώπινα προβλήματα, και γ) την απαισιοδοξία του λεγόμενου «μέσου ανθρώπου» για την ικανότητα και τη δυνατότητά του να συμμετέχει στις αποφάσεις για τα σημαντικά ζητήματα που τον απασχολούν. Είναι ενδιαφέρον εδώ να δούμε ότι, παρά το δηλούμενο αίσθημα αποκλεισμού από τις συμμετοχικές διαδικασίες λήψης αποφάσεων, μόνο το 3,2% εντοπίζει ως πρώτο κοινωνικό πρόβλημα την «κρίση των δημοκρατικών θεσμών και το έλλειμμα στην πολιτική συμμετοχή» είναι δε χαρακτηριστικό ότι το 83,2% των ερωτωμένων δεν του συγκαταλέγει ανάμεσα στα τέσσερα πρώτα κοινωνικά προβλήματα που τους απασχολούν.

Καταγράφεται, λοιπόν, ένα συναίσθημα κοινωνικής αδυναμίας που μεταθέτει τα προβλήματα στους ειδικούς και στη θεία ή φυσική πρόνοια. Πολλές φορές, μέσω αυτής της μετάθεσης, η επίγνωση των προβλημάτων εύκολα μετασχηματίζεται σε αδιαφορία, απο-ενοχοποίηση, εκλογίκευση της απάθειας και άρνηση ανάληψης έστω και στοιχειώδους δράσης. Υπό αυτήν την έννοια, βασικό μέλημα για την ενεργοποίηση των πολιτών γύρω από τα θέματα του περιβάλλοντος θα πρέπει να είναι η διεύρυνση

των συμμετοχικών διαδικασιών και η αποκέντρωση των διαδικασιών λήψης αποφάσεων (π.χ., ενεργοποίηση και δραστηριοποίηση σε ζητήματα περιβάλλοντος των συνοικιακών συμβουλίων) με ταυτόχρονη βέβαια εξασφάλιση της απαιτούμενης υλικο-τεχνικής υποδομής και των απαραίτητων πόρων.

1.2. ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝΤΙΚΑ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ

Η αντίληψη των κατοίκων για το ποια είναι τα περισσότερο κρίσιμα και σοβαρά περιβαλλοντικά προβλήματα φαίνεται να σχηματίζεται τόσο από τα άμεσα βιώματα, όσο και από τη διάχυση των πληροφοριών από τα Μέσα Μαζικής Επικοινωνίας. Τα περιβαλλοντικά προβλήματα δεν κατανοούνται μόνο στην τοπική τους διάσταση όπου οι επιπτώσεις στην καθημερινή ζωή και δραστηριότητα των κατοίκων είναι περισσότερο ορατές, χειροπιαστές και υπολογίσιμες. Για τους πολίτες, τα περιβαλλοντικά προβλήματα τοποθετούνται στον ευρύτερο ορίζοντα της σχέσης ανθρώπου-φύσης. Πρώτο σε σπουδαιότητα περιβαλλοντικό πρόβλημα κατατάσσεται εκείνο των ραδιενεργών αποβλήτων. Ακολουθεί δεύτερο το πρόβλημα των δηλητηριωδών βιομηχανικών αποβλήτων, τρίτο η υπερεκμετάλλευση της φύσης, τέταρτο η μόλυνση των θαλασσών και των ακτών, πέμπτο η μόλυνση του αέρα, έκτο η εξοφάνιση ειδών της χλωρίδας και πανίδας και έβδομο η άναρχη δόμηση του αστικού χώρου, ο αυθαίρετος οικισμός. Η ευαισθησία για το πρόβλημα των ραδιενεργών αποβλήτων φαίνεται να απορρέει από την παρουσία των αμερικάνικων βάσεων στην περιοχή και τη διάχυτη υποψία για την ύπαρξη πυρηνικών όπλων, όπως και την ανησυχία για τις επιπτώσεις των ραδιενεργών στοιχείων στη δημόσια υγεία. Το πρόβλημα των δηλητηριωδών βιομηχανικών αποβλήτων, παρότι δεν προκύπτει ως κορυφαίο πρόβλημα για την περιοχή των Χανίων, εν τούτοις ιεραρχείται ως το δεύτερο πιο κρίσιμο περιβαλλοντικό πρόβλημα. Το ίδιο ισχύει και για το πρόβλημα της υπερεκμετάλλευσης της φύσης, αλλά και για το πρόβλημα της μόλυνσης του αέρα. Αντίθετα, ένα κείμενο για την ποιότητα ζωής αλλά και για την οικονομική ανάπτυξη της περιοχής πρόβλημα, η μόλυνση των θαλασσών και των ακτών, κατατάσσεται τέταρτο σε σπουδαιότητα· το ίδιο ισχύει και για το πρόβλημα του αυθαίρετου οικισμού. Είναι δε χαρακτηριστικό ότι το πρόβλημα των οικιακών απορριμμάτων, που κυριάρχησε και κυριαρχεί για μια δεκαετία στην περιοχή, κατατάσσεται ενδέκατο κατά σειρά σοβαρότητας σε μια λίστα δεκαπέντε περιβαλλοντικών προβλημάτων. Θα πρέπει εδώ να υπογραμμίσουμε ότι η διατύπωση της σχετικής ερώτησης παρέπεμπε στην αξιολόγηση και ιεράρχηση των περιβαλλο-

ντικών προβλημάτων εν γένει και όχι στην κατάδειξη των τοπικών περιβαλλοντικών προβλημάτων. Υπό αυτήν την έννοια, μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι η περιβαλλοντική ευαισθησία και συνείδηση δεν αναδεικνύεται αυστηρά σε σχέση με τη βιωμένη πραγματικότητα, αλλά συγκροτείται στο πλαίσιο του ευρύτερου στοχασμού της σχέσης των ανθρώπων με το φυσικό περιβάλλον τους. Για την υπέρβαση του στενά τοπικού ορίζοντα της εμπειρίας σε σχέση με τα οικολογικά προβλήματα, σημαντικό ρόλο φαίνεται να διαδραματίζουν τα ΜΜΕ. Όπως προκύπτει από την ανάλυση της σχετικής ερώτησης, η μεγάλη πλειοψηφία των ερωτωμένων δηλώνει ότι αντλεί την πληροφόρησή της από τις εφημερίδες, τα περιοδικά, το ραδιόφωνο και την τηλεόραση.

II. ΟΙΚΟΛΟΓΙΚΗ-ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΔΡΑΣΗ

Ένας ιδιαίτερα σημαντικός δείκτης για την περιβαλλοντική ευαισθησία των κατοίκων της περιοχής είναι η ανάληψη κάποιου είδους δράσης απέναντι σε ορατά οικολογικά προβλήματα. Όπως προκύπτει από την ανάλυση των δεδομένων, το 32,2% των ερωτωμένων έχει απευθυνθεί σε κάποια αρμόδια υπηρεσία για να επισημάνει ή να διαμαρτυρηθεί για κάποιο οικολογικό πρόβλημα που έχει υποπέσει στην αντίληψή του. Το 67,8% που ποτέ δεν έχει προβεί σε μια τέτοια ενέργεια αιτιολογεί τη στάση του αυτή επικαλούμενο κατά κύριο λόγο δύο επιχειρήματα: α) ότι κανένας αρμόδιος δεν ενδιαφέρεται, και β) ότι δεν ήξερε πού να απευθύνει τα αιτήματά του.

ΠΙΝΑΚΑΣ 2

Αποχή από την προσωπική δημόσια καταγγελία

<i>Δεν έχω προσωπικά διαμαρτυρηθεί σε αρμόδια υπηρεσία γιατί:</i>	<i>Συχνότητα</i>	<i>Ποσοστό</i>	<i>Έγκυρο ποσοστό</i>
Δεν παρατήρησα ποτέ κάποιο πρόβλημα	32	6,5	9,6
Δεν ήξερα πού να απευθυνθώ	64	13,0	19,1
Κανένας αρμόδιος δεν ενδιαφέρεται	122	24,7	36,4
Δεν είχα χρόνο να το κάνω	44	8,9	13,1
Δεν υπάρχει τέτοια υπηρεσία στην περιοχή μου	29	5,9	8,7
Άλλη αιτία	25	5,1	7,5
Επιλέγουν πάνω από δύο απαντήσεις	19	3,8	5,7
Έχουν διαμαρτυρηθεί/δεν απαντούν	159	32,2	Missing
Σύνολο	494	100,0	100,0

Σχετικά υψηλό εμφανίζεται, επίσης, το ποσοστό εκείνων που έχουν διαμαρτυρηθεί μαζί με άλλους για κάποιο οικολογικό πρόβλημα. Από τους 494 ερωτηθέντες, οι 179 (ποσοστό 36,2%) έχουν κινητοποιηθεί για κάποιο οικολογικό πρόβλημα, ενώ οι υπόλοιποι δεν έχουν συμμετάσχει ποτέ σε κάποιας μορφής δημόσια διαμαρτυρία, επειδή «θεωρούν άλλα προβλήματα σημαντικότερα» ή «δεν μπορούν να διαθέσουν καθόλου χρόνο σε τέτοιες ενέργειες» (αθροιστικά και τα δύο ανέρχονται σε ποσοστό 19,5%), ή επειδή «δεν συμφωνούν μ' αυτόν τον τρόπο διαμαρτυρίας» (ποσοστό 26,1%), ή επειδή «δεν γνωρίζουν άλλους που να ασχολούνται με τέτοια ζητήματα» (ποσοστό 27,1%) και, τέλος, επειδή θεωρούν ότι «δεν εξαρτάται από εμένα η λύση των οικολογικών προβλημάτων» (ποσοστό 15,3%). Αν αθροίσουμε εκείνους που έχουν ήδη κινητοποιηθεί με εκείνους που δηλώνουν ότι δεν κινητοποιήθηκαν γιατί «δεν γνωρίζουν άλλους που να ασχολούνται με τέτοια ζητήματα» (συνολικό ποσοστό 63,3%), βλέπουμε να υφίσταται ένας σημαντικός αριθμός ευαισθητοποιημένων, για τα θέματα του περιβάλλοντος, πολιτών, οι οποίοι συγκροτούν ένα διαθέσιμο κοινό για οικολογική δράση.

III. ΤΟΠΙΚΑ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝΤΙΚΑ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ ΚΑΙ Η ΑΤΟΜΙΚΗ ΣΤΑΣΗ ΑΠΕΝΑΝΤΙ ΣΤΙΣ ΠΡΟΚΛΗΣΕΙΣ ΤΗΣ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝΤΙΚΗΣ ΠΡΟΣΤΑΣΙΑΣ

III.1. Τοπικά περιβαλλοντικά προβλήματα

Όπως προκύπτει από την ανάλυση των δεδομένων του δείγματός μας, οι κάτοικοι της περιοχής φαίνεται να αναγνωρίζουν την ύπαρξη σημαντικών προβλημάτων στο φυσικό τους περιβάλλον. Το 33,2% πιστεύει ότι υπάρχει σοβαρό πρόβλημα με το φυσικό περιβάλλον της περιοχής, το 58,1% πιστεύει ότι υπάρχει περιορισμένο πρόβλημα και μόλις το 7,5% πιστεύει ότι δεν υπάρχει κανένα απολύτως πρόβλημα.

ΠΙΝΑΚΑΣ 3

Παράγοντες που συντελούν στην επιβάρυνση του περιβάλλοντος (επί %)

Παράγοντες που συντελούν στην επιβάρυνση του περιβάλλοντος	κυρίως	εν μέρει	καθόλου	Σύνολο %
Οικονομικά συμφέροντα επιχειρήσεων εγκατεστημένων στην περιοχή	41,6	41,9	16,5	N=461 100,0
Δραστηριότητες ή παραλείψεις των δήμων ή των κοινοτήτων	29,9	59,7	10,4	N=462 100,0
Κρατικές δραστηριότητες ή παραλείψεις	50,4	41,9	7,6	N=458 100,0
Στρατιωτικές εγκαταστάσεις	44,3	27,2	28,5	N=463 100,0

Η μεγαλύτερη ευθύνη για την υφιστάμενη στην περιοχή επιβάρυνση του περιβάλλοντος αποδίδεται σε κρατικές δραστηριότητες ή/και παραλείψεις· ακολουθούν κατά σειρά αξιολόγησης οι στρατιωτικές εγκαταστάσεις, τα οικονομικά συμφέροντα επιχειρήσεων που είναι εγκατεστημένες στην περιοχή και, τέλος, οι δραστηριότητες ή οι παραλείψεις των δήμων ή/και των κοινοτήτων. Η μεγαλύτερη πόλωση εντοπίζεται στην παρουσία των στρατιωτικών εγκαταστάσεων για τις οποίες το 28,5% αποφαινεται ότι δεν επιβαρύνουν καθόλου το φυσικό περιβάλλον· συγκεντρώνει, δηλαδή, το υψηλότερο ποσοστό στη στήλη όπου καταγράφεται η άποψη ότι καθόλου δεν επιβαρύνεται το περιβάλλον από τους υπό κρίση παράγοντες.

Όσον αφορά στην επιβάρυνση του περιβάλλοντος από συγκεκριμένες οικονομικές δραστηριότητες, η μεγαλύτερη ευθύνη αποδίδεται στις βιομηχανίες και στις βιοτεχνίες, στα εργοστάσια παραγωγής ενέργειας, στην οικοδομική δραστηριότητα, στα λατομεία και στις τουριστικές εγκαταστάσεις.

ΠΙΝΑΚΑΣ 4

Βαθμός επιβάρυνσης του περιβάλλοντος από παραγωγικές δραστηριότητες (επί %)

<i>Σε ποιο βαθμό επιβαρύνουν το περιβάλλον οι οικον. δραστηριότητες</i>	<i>πολύ</i>	<i>λίγο</i>	<i>καθόλου</i>	<i>δεν απαντούν</i>	<i>Σύνολο</i>
<i>Βιομηχανίες/βιοτεχνίες</i>	51,0	37,0	9,3	2,6	100,0
<i>Τουριστικές εγκαταστ.</i>	33,0	41,7	22,1	3,2	100,0
<i>Αγροτικές καλλιέργειες</i>	18,0	40,9	37,9	3,2	100,0
<i>Κτηνοτροφία</i>	7,9	34,0	52,2	5,9	100,0
<i>Αλιεία</i>	10,5	35,2	46,2	8,1	100,0
<i>Οικοδομική δραστηρ.</i>	36,8	41,9	16,6	4,7	100,0
<i>Εξόρυξη πετρωμάτων</i>	34,2	36,0	20,9	8,9	100,0
<i>Παραγωγή ενέργειας</i>	41,7	37,9	14,2	6,3	100,0

Όπως προκύπτει από την ανάγνωση του πίνακα, κατά την αντίληψη των ερωτηθέντων, οι δραστηριότητες που κατά κύριο λόγο επιβαρύνουν το περιβάλλον είναι εκείνες που σχετίζονται με τους τομείς στους οποίους αποδίδεται ειδικό βάρος όσον αφορά στην αναπτυξιακή προοπτική της περιοχής. Παρότι δεν καταγράφεται κάποιου είδους υψηλή βιομηχανική συγκέντρωση στην ευρύτερη περιοχή όπου διεξήχθη η έρευνα, οι κάτοικοι κρίνουν εξαιρετικά υψηλή την επιβάρυνση του

περιβάλλοντος από αυτήν την παραγωγική δραστηριότητα, πράγμα που σημαίνει ότι στο συγκεκριμένο τομέα, τουλάχιστον κατά την αντίληψή τους, δεν λαμβάνονται τα απαραίτητα μέτρα για την προστασία του περιβάλλοντος (π.χ., τα ταμπακαριά στο Δήμο Χανίων, οι μύλοι στο Δήμο Σούδας, τα ελαιοτριβεία στον αγροτικό χώρο κ.ά.). Η υψηλή θέση που καταλαμβάνει η παραγωγή ενέργειας σχετίζεται σίγουρα με το έντονο πρόβλημα που εμφανίζεται γύρω από το εργοστάσιο παραγωγής ηλεκτρικής ενέργειας στην Ξυλοκαμάρα· το ίδιο ισχύει και για τα λατομεία που λειτουργούν στην περιοχή. Επίσης, η οικιστική πίεση που ασκείται στο βόρειο άξονα και η επέκταση του τομέα των τουριστικών υπηρεσιών καταγράφονται ως ελλείμματα στο σωστό πολεοδομικό σχεδιασμό, τα προβλήματα της προστασίας του φυσικού πλούτου που προκύπτουν από την απουσία ενός κεντρικού σχεδιασμού της τουριστικής ανάπτυξης και βέβαια την έλλειψη καθορισμού χρήσεων της γης.

III.2. Η ΑΤΟΜΙΚΗ ΣΤΑΣΗ ΑΠΕΝΑΝΤΙ ΣΤΙΣ ΠΡΟΚΛΗΣΕΙΣ ΤΗΣ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝΤΙΚΗΣ ΠΡΟΣΤΑΣΙΑΣ

Η συντριπτική πλειοψηφία του δείγματός μας (ποσοστό 84%) κρίνει ότι οι οικονομικές δραστηριότητες στην περιοχή είναι δυνατόν να οργανωθούν με τέτοιο τρόπο, ώστε να υπάρχει μεγαλύτερη προστασία του περιβάλλοντος. Το ποσοστό αυτό μειώνεται σημαντικά όταν γίνεται ειδική αναφορά στις δυνατότητες οικολογικοποίησης της προσωπικής οικονομικής δραστηριότητας των ερωτηθέντων. Το 58,5% κρίνει ότι είναι δυνατόν να οργανωθεί η προσωπική οικονομική του δραστηριότητα κατά τρόπο, ώστε να υπάρχει μεγαλύτερη προστασία του περιβάλλοντος, ενώ το 30,2% τοποθετείται αρνητικά σε μια τέτοια προοπτική. Από τις απαντήσεις εκείνων που δήλωσαν ότι θα μπορούσε να οικολογικοποιηθεί η οικονομική τους δραστηριότητα εξάγονται, κατά την γνώμη μας, εξαιρετικά χρήσιμα συμπεράσματα.

ΠΙΝΑΚΑΣ 5

Βασικά αίτια που δεν έχουν επιτρέψει μέχρι σήμερα την οικολογικοποίηση των προσωπικών οικονομικών δραστηριοτήτων

<i>Βασικά αίτια</i>	<i>Συχνότητα</i>	<i>Ποσοστό</i>	<i>Εγχ. Ποσοστό</i>
Το αυξημένο οικονομικό κόστος	75	15,2	26,3
Η απαιτούμενη μεγάλη χρονική διάκριση	26	5,3	9,1
Θα απαιτούσε περισσότερα εργατικά χέρια	13	2,6	4,6
Οι συνάδελφοί μου δεν θα έκαναν το ίδιο	14	2,8	4,9
Μου λείπει η γνώση και η ενημέρωση	100	20,2	35,1
Συνδυαστικές απαντήσεις	33	6,6	12,1
Άλλο αίτιο	24	4,9	8,4
Απαντούν αρνητικά/ δεν απαντούν καθόλου	209	42,3	Missing
Σύνολο	494	100,0	100,0

Οι περισσότεροι (έγχ. ποσοστό 35,1%) αναφέρουν ως κύρια αίτια, για το ότι μέχρι σήμερα δεν έχουν προχωρήσει σε αλλαγές στην εργασία τους που θα προστάτευαν το περιβάλλον, το έλλειμμα που έχουν σε γνώσεις και ενημέρωση, ενώ το αυξημένο οικονομικό κόστος και η αύξηση των εργατικών χεριών, που θα συνεπαγόταν ένα τέτοιο εγχείρημα, προβάλλονται ως σημαντικές αιτίες από το 30,9%.

Είναι, λοιπόν, κεφαλαιώδους σημασίας η οργάνωση σχετικών υπηρεσιών εκ μέρους της τοπικής αυτοδιοίκησης, οι οποίες θα ενημερώνουν για τις δυνατότητες χρηματοδότησης-επιδότησης τέτοιων προσπαθειών από κοινοτικά κονδύλια. Σ' ένα δεύτερο στάδιο, στελεχωμένες με το κατάλληλο προσωπικό, θα μπορούν να προσανατολισθούν και στην παροχή υπηρεσιών γύρω από θέματα τεχνογνωσίας και εκτέλεσης εξειδικευμένων μελετών για συγκεκριμένες δραστηριότητες ή επί μέρους επιχειρήσεις.

Σ' ένα άλλο επίπεδο, η πλειοψηφία των ερωτηθέντων (ποσοστό 72,3%) κρίνει ότι οι κάτοικοι της περιοχής τους αδιαφορούν για το περιβάλλον, το 11,7% ότι το προστατεύουν και το 8,7% ότι με την προσωπική τους στάση και συμπεριφορά το καταστρέφουν. Το ότι συχνά αδιαφορούμε για το περιβάλλον φαίνεται να αποτελεί ως γνώση κοινό κτήμα όλων μας. Πώς αντιμετωπίζει όμως ο καθένας ατομικά το ζήτημα της προστασίας του περιβάλλοντος; Το 15,8% εμφανίζεται να συμφωνεί ή να συμφωνεί με επιφυλάξεις με την άποψη ότι «στην ιστορία της γης υπήρξαν πάντοτε οικολογικές καταστροφές γι' αυτό δεν με απασχολεί η μόλυνση του περιβάλλοντος. Πιστεύω ότι παρουσιάζεται το πρόβλημα σε υπερβολικές διαστάσεις», ενώ το 78,1% δηλώνει πως διαφωνεί απόλυτα με μια τέτοια αντίληψη για το πρόβλημα.

Βέβαια, δεν πρέπει να μας εφησυχάζει το ονομαστικά μικρό ποσοστό εκείνων που δηλώνουν ότι συμφωνούν/συμφωνούν με επιφυλάξεις με μια τέτοια άποψη: ουσιαστικά, περίπου ένας στους έξι την επιδοκιμάζει και, υπ' αυτήν την έννοια, αποενοχοποιείται για την καταστροφή της φύσης.

ΠΙΝΑΚΑΣ 6
Ατομικές σκοποθεσίες και προστασία του περιβάλλοντος

Απόψεις υπό κρίση	Το πιο σημαντικό για μένα είναι η προσωπική και οικογενειακή επιτυχία. Γι' αυτό το λόγο δεν έχω χρόνο να ασχοληθώ με το θέμα «προστασία του περιβάλλοντος»	Για το θέμα της προστασίας του περιβάλλοντος έχει γίνει αρκετή συζήτηση. Υπάρχουν και άλλα θέματα στη ζωή που για μένα προσωπικά είναι σημαντικότερα
Συμφωνώ	19,2	16,4
Συμφωνώ με επιφυλάξεις	24,1	23,1
Διαφωνώ	51,4	53,8
Δεν έχουν άποψη	5,3	6,7
Σύνολο	100,0	100,0

Ενδιαφέρουσες είναι και οι απαντήσεις που δίδονται όταν το ζήτημα της προστασίας του περιβάλλοντος τοποθετείται σε σχέση προς το ιδιαίτερα ατομικό/προσωπικό συμφέρον ή/και τη σκοποθεσία. Περίπου οι μισοί από τους ερωτηθέντες, εμμέσως πλην σαφώς, υποδεικνύουν ότι ένας από τους βασικούς λόγους που δεν ενεργοποιούνται για την προστασία του περιβάλλοντος είναι η προτεραιότητα που αποδίδουν στην επίλυση περισσότερο άμεσων και προσωπικών επιλογών και ιεραρχήσεων. Η αδυναμία μετασχηματισμού της επίγνωσης και της ευαισθησίας για την περιβαλλοντική κρίση σε συγκεκριμένη δράση οφείλεται επίσης και στην αίσθηση που έχουν οι πολίτες ότι δεν είναι σε θέση να επηρεάσουν τις αποφάσεις που λαμβάνονται για τα ζητήματα αυτά. Το 60% των ερωτηθέντων συμφωνεί/συμφωνεί με επιφυλάξεις με την άποψη ότι «δεν μπορώ να συμβάλω στη λύση των οικολογικών προβλημάτων, διότι έχω ελάχιστη δύναμη και καμιά επιρροή στη λήψη των αποφάσεων» και το 34,6% δηλώνει πως διαφωνεί, ενώ το 5,5% δεν έχει άποψη. Τέλος, η συντριπτική πλειοψηφία (ποσοστό 94,9%) δηλώνει ότι «απαραίτητη προϋπόθεση για την ανάληψη οικολογικής δράσης είναι η συστηματική και υπεύθυνη πληροφόρηση».

Δ. ΟΙ ΑΠΟΨΕΙΣ ΤΩΝ ΕΚΠΡΟΣΩΠΩΝ ΤΩΝ ΤΟΠΙΚΩΝ ΦΟΡΕΩΝ. ΜΙΑ ΠΟΙΟΤΙΚΗ ΑΝΑΛΥΣΗ

Σ' αυτό το μέρος της έρευνας, η ερευνητική ομάδα έστρεψε την προσοχή της προς τους εκπροσώπους εκείνων των τοπικών φορέων που εμπλέκονται στα «περιβαλλοντικά προβλήματα» με έναν διττό τρόπο: Είναι, από τη μια, δέκτες αιτημάτων από άτομα και ομάδες συμφερόντων πάνω στα οποία οφείλουν να αντιδράσουν λαμβάνοντας πολιτικές αποφάσεις, επιλέγοντας δηλαδή και προωθώντας κάποια από τα αιτήματα αυτά και αποκλείοντας άλλα. Απ' την άλλη, είναι σε θέση, ως ένα βαθμό, να συμβάλουν στη διαμόρφωση της κοινής αντίληψης και δράσης γύρω από τα οικολογικά προβλήματα. Θα μπορούσαμε εξάλλου να επισημάνουμε εδώ ότι ένας από τους κυρίαρχους τρόπους ανάδειξης ενός αιτήματος ή μιας κατάστασης ως «προβλήματος» είναι και η αναγνώρισή του ως τέτοιου από τους φορείς της πολιτικής απόφασης. Αυτή η καιρία θέση λοιπόν των εκπροσώπων της τοπικής πολιτικής εξουσίας – αποδέκτες ατομικών και συλλογικών αιτημάτων, απ' τη μια, συνδιαμορφωτές των αντιλήψεων περί των περιβαλλοντικών προβλημάτων, από την άλλη – καθιστά απαραίτητο να συμπεριληφθεί στην παρούσα έρευνα για τις μορφές της οικολογικής συνείδησης στην Επαρχία Νέας Κυδωνίας η διερεύνηση των αντιληπτικών σχημάτων των εκπροσώπων των τοπικών φορέων εξουσίας για τα περιβαλλοντικά προβλήματα.

Απευθυνθήκαμε λοιπόν στους δημάρχους και τους προέδρους των δήμων και των κοινοτήτων που ανήκουν στη Δ.Ε.ΔΙ.Σ.Α., στον πρόεδρο και σε μέλη του Δ.Σ. της Δ.Ε.ΔΙ.Σ.Α., καθώς και στον υπεύθυνο της Νομαρχίας για θέματα περιβάλλοντος. Στην πρόσκλησή μας ανταποκρίθηκαν ο αντιδήμαρχος Χανίων και πρόεδρος της Δ.Ε.ΔΙ.Σ.Α., οι δήμαρχοι Σούδας και Μουρνιών, οι πρόεδροι των κοινοτήτων Αγίας, Βαμβακόπουλου, Βαρυπέτρου, Γερανίου, Μανολιόπουλου, Νεροκούρου και ο υπεύθυνος περιβάλλοντος, εκπαίδευσης και κοινωνικής πολιτικής της Νομαρχίας.

I. ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ

Ως μέθοδο συλλογής του υλικού επιλέξαμε, σ' αυτό το μέρος της έρευνας, τη μέθοδο της ανοικτής συνέντευξης με καθοδηγητικό νήμα. Κατά τη συνέντευξη ζητήθηκε από τους ερωτώμενους να απαντήσουν σε μια σειρά από ερωτήσεις που είχαν ως αντικείμενο τα τοπικά χαρακτηριστικά της περιοχής τους (δημογραφικά στοιχεία, οικονομικές δραστη-

ριότητες, αναπτυξιακές προοπτικές), τα περιβαλλοντικά προβλήματα, τις γενεσιουργούς αιτίες τους, τις στρατηγικές επίλυσής τους και τέλος, ειδικότερα, το θέμα της διαχείρισης των στερεών αποβλήτων.

Η μέθοδος της ανοικτής συνέντευξης επιλέχτηκε, διότι δίνει την ελευθερία στον ερωτώμενο να αναδείξει με την απάντησή του θέματα που ο ίδιος θεωρεί σημαντικά καθώς και να ορίσει το κέντρο βάρους της απάντησής του. Δίδεται δε στον ερευνητή η δυνατότητα (μέσα από μια ερμηνευτική προσέγγιση των λεγομένων του ερωτώμενου) να συναγάγει λανθάνοντες συσχετισμούς που υποβόσκουν σ' αυτά καθώς και τρόπους – που είναι πιθανώς και αντιφατικοί μεταξύ τους – με τους οποίους οι ερωτώμενοι επιχειρηματολογούν και αιτιολογούν την άποψή τους.

Η ανάλυση έχει έναν ποιοτικό-ερμηνευτικό χαρακτήρα και σκοπεύει να υπερβεί το καθαρά περιγραφικό επίπεδο επιχειρώντας αναλυτικές τομές, να αναδείξει το πλαίσιο συσχετισμών μέσα στο οποίο εντάσσονται οι αντιλήψεις των ερωτωμένων και να αναζητήσει απαντήσεις στους εξής γενικούς προβληματισμούς:²

- Μέσω ποιων αντιληπτικών σχημάτων κατανοούν οι ερωτώμενοι τη σχέση του ανθρώπου προς το περιβάλλον, τα οικολογικά προβλήματα, τις αιτίες τους, καθώς και τον τρόπο αντιμετώπισής τους.

- Πώς κατανοούν οι ερωτώμενοι τη σχέση της περιβαλλοντικής προβληματικής και της ανάπτυξης.

- Πώς εκτιμούν και πώς ερμηνεύουν τη συμπεριφορά και τη δράση των κατοίκων των περιοχών ή των εμπλεκόμενων φορέων σ' ότι αφορά τη σχέση τους προς το περιβάλλον και τα οικολογικά προβλήματα.

II. ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ ΤΩΝ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝΤΙΚΩΝ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΩΝ

Θα ξεκινήσουμε την παρουσίασή μας με την εξέταση των προβλημάτων εκείνων που αναδεικνύονται από τους ερωτώμενους στις συνεντεύξεις ως περιβαλλοντικά προβλήματα της περιοχής τους. Μια συνοπτική εικόνα των προβλημάτων αυτών μας δίνει ο Πίνακας 7.

---

2. Θα πρέπει ωστόσο να ληφθεί υπ' όψη ότι δεν είναι δυνατόν να εξαντληθεί η διερεύνηση των ερωτημάτων αυτών στα πλαίσια αυτού του κειμένου, λόγω του περιορισμένου χρονικού ορίζοντα της συγκεκριμένης έρευνας. Η συστηματικότερη και διεξοδικότερη εξέτασή τους θα μπορούσε ενδεχομένως να αποτελέσει αντικείμενο ενός άλλου αυτόνομου ερευνητικού προγράμματος στο μέλλον.

ΠΙΝΑΚΑΣ 7
Περιβαλλοντικά προβλήματα

Συνέντευξη Αρ.1	Συνέντευξη Αρ.2	Συνέντευξη Αρ.3	Συνέντευξη Αρ.4
Αγροτική περιοχή	Αγροτική περιοχή	Αγροτική περιοχή	Ημιαστική περιοχή
Περιβαλλοντικά προβλήματα	Περιβαλλοντικά προβλήματα	Περιβαλλοντικά προβλήματα	Περιβαλλοντικά προβλήματα
- Αποχέτευση - Κακό οδικό δίκτυο - Απόβλητα ελαιουργείου - Χρήση φυτοφαρμάκων και χημικών λιπασμάτων - Υπεράντληση νερού κατά την άρδευση	- Αποχέτευση Απόβλητα ελαιουργείου - Χρήση φυτοφαρμάκων και χημικών λιπασμάτων	- Αποχέτευση Μόλυνση των πηγών Καταστροφή υδροβιότοπου - Χρήση φυτοφαρμάκων και χημικών λιπασμάτων - Υπεράντληση νερού - Ρυπογόνες βιοτεχνίες	- Αποχέτευση Ρύπανση που προέρχεται από τη λειτουργία εργοστασίου της ΔΕΗ
Συνέντευξη Αρ. 5	Συνέντευξη Αρ. 6	Συνέντευξη Αρ. 7	
Αστική περιοχή	Αγροτική περιοχή	Αστική περιοχή	
Περιβαλλοντικά προβλήματα	Περιβαλλοντικά προβλήματα	Περιβαλλοντικά προβλήματα	
- Αποχέτευση - Ρύπανση που προέρχεται απ' τη λειτουργία βιομηχανικών και βιοτεχνικών μονάδων - Επιβάρυνση που έχει να κάνει με τη λειτουργία του λιμανιού και που οφείλεται στην κακή χωροθέτηση των χρήσεων - Ρύπανση που προέρχεται από στρατιωτικές δραστηριότητες - Νοσοκομειακά απόβλητα	- Αποχέτευση - Απόβλητα ελαιουργείου - Χρήση φυτοφαρμάκων και χημικών λιπασμάτων	- Διαχείριση των στερεών αποβλήτων - Αποχέτευση - Κυκλοφοριακό - Αυθαίρετη δόμηση - Έλλειψη αστικού πρασίνου - Αισθητική υποβάθμιση - Προβλήματα που έχουν να κάνουν με την κακή χωροθέτηση χρήσεων	
			Σ' ό,τι αφορά στις περιαστικές περιοχές. - Ρύπανση που προέρχεται από στρατιωτικές δραστηριότητες - Χρήση φυτοφαρμάκων και χημικών λιπασμάτων - Τα πλαστικά των θερμοκηπίων

Συνέντευξη Αρ. 8	Συνέντευξη Αρ. 9	Συνέντευξη Αρ. 10
Ημιαστική περιοχή - Αποχέτευση - Χρήση φυτοφαρμάκων και χημικών λιπασμάτων - Αυθαίρετη δόμηση - Ρυπογόνες βιοτεχνίες - Επιβάρυνση του περιβάλλοντος που προέρχεται από την κατασκευή μεγάλων έργων	Ημιαστική περιοχή - Αποχέτευση - Απόβλητα ελαιουργείου - Ρύπανση ποταμού	Περιοχή Νομού Χανίων - Διαχείριση των στερεών αποβλήτων - Αποχέτευση - Αυθαίρετη δόμηση - Αισθητική υποβάθμιση - Προβλήματα που έχουν να κάνουν με την κακή χωροθέτηση χρήσεων - Ρύπανση που προέρχεται από στρατιωτικές δραστηριότητες - Χρήση φυτοφαρμάκων και χημικών λιπασμάτων - Ρυπογόνες βιοτεχνίες

Τα περιβαλλοντικά προβλήματα που καταγράφονται επιγραμματικά στον πίνακα μπορούν να χωριστούν αναλυτικά σε τρεις ομάδες προβλημάτων:

- 1) εκείνα που αφορούν την ελλιπή υποδομή,
- 2) εκείνα που σχετίζονται με ρυπογόνες οικονομικές ή άλλες δραστηριότητες και, τέλος,
- 3) εκείνα που έχουν να κάνουν με τη λειτουργία της πόλης και αφορούν, κυρίως, τις αστικές περιοχές.

Ας δούμε τις τρεις αυτές ομάδες πιο αναλυτικά, εξετάζοντας την αντίληψη των ερωτωμένων για τα προβλήματα – όπου βέβαια μας επιτρέπουν κάτι τέτοιο τα στοιχεία που κατατέθηκαν στις συνεντεύξεις – ως προς τις εξής διαστάσεις:

- Σε τι συνίσταται η περιβαλλοντική επιβάρυνση;
- Πού αποδίδονται τα αίτια της;
- Πώς επιδιώκεται η αντιμετώπισή της;

(1) Ως πρώτη ομάδα προβλημάτων διακρίνουμε εκείνα που συνδέονται με την ελλιπή υποδομή:

Πρόκειται κυρίως για τα προβλήματα της αποχέτευσης (υγρά απόβλητα).

Η έλλειψη ενός κεντρικού δικτύου που θα περιλαμβάνει και τους περιφερειακούς δήμους και κοινότητες έχει ως συνέπεια την όξυνση του συγκεκριμένου προβλήματος, κυρίως σε περιοχές με αυξημένη οικι-

στική ανάπτυξη. Οι ερωτώμενοι εκτιμούν το πρόβλημα ως άμεσης προτεραιότητας και επισημαίνουν τις πολλαπλές του διαστάσεις: Το αποχετευτικό πρόβλημα, κατά τους ερωτώμενους, άπτεται πρώτιστα ζητημάτων της δημόσιας υγείας, στο βαθμό που τα υγρά απόβλητα λιμνάζουν σε ανοικτούς χώρους κοντά σε κατοικημένες περιοχές ή αποβάλλονται σε ρυάκια και χαντάκια και καταλήγουν, έτσι, στις πηγές και στο δίκτυο ύδρευσης. Επίσης, το αποχετευτικό πρόβλημα συνδέεται άμεσα με την υποβάθμιση της ποιότητας ζωής και την αισθητική υποβάθμιση.

Το εν λόγω πρόβλημα γίνεται αντιληπτό από τους ερωτώμενους ως πρόβλημα που η αντιμετώπισή του υπάγεται σε μεγάλο βαθμό στην αρμοδιότητά τους· χαρακτηρίζεται δε, κυρίως, ως τεχνικό πρόβλημα που η επίλυσή του απαιτεί την εξασφάλιση των οικονομικών πόρων και την εκπόνηση τεχνικής μελέτης. Για τη μεσοπρόθεσμη και μακροπρόθεσμη αντιμετώπιση του προβλήματος εκφράζεται αισιοδοξία, καθώς έχουν ήδη προγραμματιστεί σε νομαρχιακό επίπεδο έργα για την κατασκευή αποχετευτικού δικτύου.

(2) Μια δεύτερη ομάδα προβλημάτων που κατανοούνται από τους ερωτώμενους ως περιβαλλοντικά αφορά οικονομικές δραστηριότητες που επιβαρύνουν το περιβάλλον:

Εδώ παρατηρούμε ωστόσο μια διαφοροποίηση ανάλογα με τον οικονομικό χαρακτήρα της κάθε περιοχής. Έτσι, στις αγροτικές περιοχές επισημαίνονται ως δραστηριότητες που επιβαρύνουν το περιβάλλον η λειτουργία των ελαιουργείων αλλά και η εντατική γεωργική καλλιέργεια. Στις αστικές περιοχές παρουσιάζονται ως ρυπογόνες δραστηριότητες οι βιοτεχνίες και οι βιομηχανίες.

Στη δεύτερη αυτή ομάδα περιβαλλοντικών προβλημάτων, μπορούμε ωστόσο να διακρίνουμε τις ακόλουθες υποομάδες:

- Μια πρώτη υποομάδα αφορά την επιβάρυνση από τα απόβλητά τους. Τα απόβλητα των ελαιουργείων αποβάλλονται τις περισσότερες φορές σε ποτάμια, χαντάκια ή ρέματα, με αποτέλεσμα, όπως και στην περίπτωση των οικιακών υγρών αποβλήτων, είτε να λιμνάζουν εκεί είτε να καταλήγουν στο δίκτυο ύδρευσης.

Θα πρέπει εδώ να προσθέσουμε ότι, όπως επισημαίνουν κάποιοι από τους ερωτώμενους, τα απόβλητα των ελαιουργείων καθώς και τα λύματα των κατοικιών που καταλήγουν στα ποτάμια και στις λίμνες, σε συνδυασμό με την υπεράντληση του νερού, οδηγούν σε εξαφάνιση τους βιότοπους που υπάρχουν εκεί, όπως συνέβη με τον υδροβιότοπο της λίμνης της Αγιάς.

• Μια δεύτερη υποομάδα περιβαλλοντικών επιβαρύνσεων, που σχετίζονται με οικονομικές δραστηριότητες, είναι αυτές που προέρχονται από τις εντατικές γεωργικές καλλιέργειες. Οι ερωτώμενοι αναφέρονται πρωτίστως στη χρήση φυτοφαρμάκων και χημικών λιπασμάτων. Είναι ωστόσο χαρακτηριστικό ότι στην πλειονότητά τους επισημαίνουν ως επιβάρυνση τη μόλυνση του υδροφόρου ορίζοντα. Μόνον ένας από τους ερωτώμενους αναφέρεται ρητά στο πρόβλημα της διαταραχής της ισορροπίας των οικοσυστημάτων και στους κινδύνους για τη δημόσια υγεία, τους οποίους εγκυμονεί η κατανάλωση προϊόντων που έχουν παραχθεί με τη χρήση φυτοφαρμάκων και χημικών λιπασμάτων.

Το πρόβλημα των φυτοφαρμάκων και των χημικών λιπασμάτων αν και επισημαίνεται από τους ερωτώμενους ως περιβαλλοντικό πρόβλημα μπορούμε να πούμε ότι δε θεωρείται από αυτούς ως πρόβλημα της δικής τους δικαιοδοσίας. Η παρέμβασή τους περιορίζεται ως εκ τούτου σε συστάσεις για λελογισμένη χρήση, την οποία μάλιστα θεωρούν αναγκαίο κακό. Χαρακτηριστικό είναι το παρακάτω απόσπασμα:

«Όσον αφορά στο θέμα της εντατικής καλλιέργειας ... είναι αναγκαίο κακό. Η ένταση των καλλιεργειών είναι μια προσπάθεια του ανθρώπου... Χωρίς αυτή δεν θα είχαμε τις ποσότητες των τροφίμων που χρειάζεται ο κόσμος για να ζήσει. Δεν μπορούμε να πούμε όχι στην εντατική καλλιέργεια. Μπορούμε να πούμε, όμως, μέτρο. Δηλαδή θα μπορούσε να προσέξουμε τη χρήση των φυτοφαρμάκων, των λιπασμάτων, μια λελογισμένη χρήση τους. Είναι γνωστό ότι ρυπαίνουμε το περιβάλλον αλλά να μειώσουμε τη ρύπανση με τη φρόνιμη χρήση τους» (Συνέντευξη Αρ. 10).

Οι ερωτώμενοι αιτιολογούν τη χρήση φυτοφαρμάκων και λιπασμάτων που μεγιστοποιούν τη γεωργική παραγωγή προβάλλοντας τους εξής λόγους:

- Οι περισσότερες αγροτικές εκμεταλλεύσεις λειτουργούν σε οικογενειακή βάση, είναι μικρής έκτασης και μόνον με εντατική εκμετάλλευση μπορούν να αποδώσουν ικανοποιητικά.

- Οι εναλλακτικού τύπου καλλιέργειες σημαίνουν αυξημένο κόστος παραγωγής και προϋποθέτουν ειδική γνώση· είναι δε πιο ευάλωτες, εμπεριέχουν, άρα, μεγαλύτερο ρίσκο.

- Η συνεχής μείωση του εισοδήματος των αγροτών και η συνακόλουθη πίεση για διασφάλιση της παραγωγής έχουν ως αποτέλεσμα την ανορθολογική χρήση φυτοφαρμάκων που φαντάζει στα μάτια τους ως πανάκεια. Χαρακτηριστικό αυτής της περίπτωσης είναι το απόσπασμα που ακολουθεί:

« Στα χωριά τα δικά μας, η δακοκτονία είναι προβληματική λόγω εδαφικών συνθηκών. Τα εδάφη είναι πολύ απότομα. Μέχρι τώρα γίνονταν με το αεροπλάνο. Τώρα κόπηκαν οι ψεκασμοί αυτοί. Αναγκαστικά ψεκάσουμε με δολωματικό τρόπο, που είναι και το πιο σωστό. Αλλά δεν γίνεται σωστά. Κάθε παραγωγός που βλέπει ότι χάνεται η παραγωγή του λογικό είναι να αρχίσει να κάνει κατάχρηση» (Συνέντευξη Αρ.2).

Μία ακόμη περιβαλλοντική επιβάρυνση που σχετίζεται με τις εντατικές καλλιέργειες και που επισημαίνεται σε κάποιες από τις συνεντεύξεις είναι η εξάντληση των υδάτινων πόρων, εξ αιτίας της υπεράτλησης νερού κατά την άρδευση των καλλιεργειών.

• Ως τρίτη υποομάδα επιβαρύνσεων, που προέρχονται από οικονομικές δραστηριότητες, αναφέρεται στις συνεντεύξεις εκείνες που οφείλονται στη λειτουργία βιομηχανιών και βιοτεχνιών. Στην περιοχή των Χανίων δεν παρατηρείται ιδιαίτερη ανάπτυξη του δευτερογενούς τομέα της παραγωγής. Υπάρχουν ωστόσο κάποιες βιομηχανικές και βιοτεχνικές μονάδες που επιβαρύνουν ποικιλοτρόπως το περιβάλλον, ενώ σε αναπτυσσόμενες περιφερειακές περιοχές ασκούνται πιέσεις για την εγκατάσταση τέτοιων μονάδων.

Στις συνεντεύξεις που πραγματοποίησε η ερευνητική ομάδα παρουσιάστηκαν από τους ερωτώμενους ως ρυπογόνες οι εξής μονάδες:

- Το εργοστάσιο παραγωγής ηλεκτρικής ενέργειας της ΔΕΗ
- Οι κυλινδρόμυλοι στη Σούδα
- Τα βυρσοδεψεία

- Ως ρυπαίνουσες αναφέρονται επίσης διάφορες βιοτεχνίες (συσκευαστήρια, ξυλουργεία, μαρμαράδικα κ.λπ.) και συνεργεία τα οποία είτε με τα απόβλητα και τον καπνό είτε με το θόρυβο και τη σκόνη επιβαρύνουν το περιβάλλον. Σε ό,τι αφορά την αυξημένη περιβαλλοντική ρύπανση από τις βιομηχανικές και βιοτεχνικές δραστηριότητες, οι ερωτώμενοι εκτιμούν ότι οφείλεται στο ότι αυτές λειτουργούν με ελλιπή υποδομή και χωρίς να λαμβάνονται τα απαραίτητα αντιρρυπαντικά μέσα – απόρροια της κακής χωροθέτησής τους, της απρογραμμάτιστης εγκατάστασής τους και της έλλειψης δυνατότητας ελέγχου από τους φορείς της τοπικής αυτοδιοίκησης.

• Μια τέταρτη υποομάδα οικονομικής δραστηριότητας που επιβαρύνει το περιβάλλον και που υποδεικνύεται ως τέτοια από τους ερωτώμενους στις συνεντεύξεις αποτελεί η οικοδομική δραστηριότητα σ' ό,τι αφορά την άναρχη οικιστική ανάπτυξη και την αυθαίρετη δόμηση.

Αυτή αναλύεται ως εξής: η άναρχη οικιστική ανάπτυξη και η αυθαίρετη δόμηση σε αναπτυσσόμενες περιοχές με ελλιπή υποδομή εντείνουν τα ήδη υπάρχοντα προβλήματα (π.χ., το αποχετευτικό), ενώ επί πλέον καταπατούνται αγροτικές ή δασικές εκτάσεις στις αγροτικές περιοχές, με αποτέλεσμα την υποβάθμιση της ποιότητας ζωής.

Ο τουρισμός, και στο βαθμό που η περιοχή ευθύνης της Δ.Ε.ΔΙ.Σ.Α. με εξαίρεση το Δήμο Χανίων δεν είναι ιδιαίτερα αναπτυγμένη τουριστικά, δεν επισημάνθηκε ως πηγή περιβαλλοντικών προβλημάτων. Αποτέλεσε ωστόσο κομβικό σημείο στον προβληματισμό για τις προοπτικές ανάπτυξης των περιοχών σε σχέση με την προστασία του περιβάλλοντος.

• Μια σημαντική πέμπτη υποομάδα αφορά κατηγορία δραστηριοτήτων, που καταχρηστικά μπορούμε να κατατάξουμε στις οικονομικές δραστηριότητες και που επισημάνθηκαν στις συνεντεύξεις ως ιδιαίτερα ρυπογόνες: είναι οι στρατιωτικές δραστηριότητες και εγκαταστάσεις που συγκεντρώνονται στο νομό Χανίων και κυρίως στην περιοχή της Σούδας και του Ακρωτηρίου. Τόσο τα ραδιενεργά απόβλητα όσο και η λεγόμενη «ηλεκτρονική» ρύπανση εικάζεται ότι ευθύνονται για την αυξημένη συχνότητα ανιάτων ασθενειών που έχει καταγραφεί στην περιοχή των Χανίων, ενώ με την επίκληση λόγων ασφαλείας απορρίπτεται κάθε αίτημα των τοπικών φορέων για τη διενέργεια περιβαλλοντικών ελέγχων. Η στρατιωτικοποίηση της περιοχής ευθύνεται κατά κύριο λόγο, σύμφωνα με τους ερωτώμενους τοπικούς φορείς, για την υποβάθμισή της. Εξ αιτίας του ιδιαίτερου, ωστόσο, χαρακτήρα αυτού του προβλήματος – το ότι σχετίζεται, δηλαδή, με την άμυνα της χώρας και με διακρατικές συμφωνίες –, οι ερωτώμενοι εκτιμούν ότι τα περιθώρια δράσης τους είναι πολύ περιορισμένα.

(3) Η τρίτη ομάδα περιβαλλοντικών προβλημάτων που καταγράφηκαν στις συνεντεύξεις είναι αυτά που σχετίζονται με τη λειτουργία της πόλης και αφορούν κυρίως τις αστικές περιοχές. Ως τέτοια αναφέρονται:

- α. το κυκλοφοριακό
- β. η έλλειψη αστικού πρασίνου
- γ. η αισθητική υποβάθμιση
- δ. προβλήματα που σχετίζονται με την καθαριότητα
- ε. η κακή χωροθέτηση των χρήσεων (π.χ., η ύπαρξη θορυβωδών επιχειρήσεων σε κατοικημένες περιοχές).

Αν θελήσουμε τώρα να καταλήξουμε σε μια γενική τοποθέτηση σχετικά με τις αντιληπτικές μήτρες, στη βάση των οποίων οι ερωτώμενοι κατανοούν τα περιβαλλοντικά προβλήματα, μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι οι ερωτώμενοι διακρίνουν από το συνολικό φάσμα των περιβαλλοντικών προβλημάτων εκείνα τα περιβαλλοντικά προβλήματα και εκείνες τις διαστάσεις τους, τα οποία εισπράττουν ως πολιτικά αιτήματα και στα οποία οφείλουν να αντιδράσουν ως φορείς της πολιτικής εξουσίας σε τοπικό επίπεδο. Το τι αναγνωρίζουν λοιπόν ως οικολογικό πρόβλημα, αλλά και ο τρόπος με τον οποίο το κατανοούν είναι στενά συνδεδεμένα με τη λειτουργία τους ως πολιτικών προσώπων στην τοπική πολιτική σκηνή. Τα περιβαλλοντικά λοιπόν προβλήματα που υπογραμμίστηκαν είναι κατά κύριο λόγο εκείνα που έχουν εισέλθει στην τοπική πολιτική σκηνή με τη μορφή του αιτήματος και τα οποία καλούνται να επιλύσουν ή να προωθήσουν την επίλυσή τους οι εκπρόσωποι της τοπικής πολιτικής εξουσίας. Έτσι, λοιπόν, παρουσιάστηκαν κυρίως προβλήματα και τονίστηκαν εκείνες οι πτυχές τους που έχουν να κάνουν:

– είτε με τη διασφάλιση και προώθηση αναπτυξιακών δυνατοτήτων και προοπτικών, (π.χ., η εγκατάσταση ρυπογόνων επιχειρήσεων στην περιοχή, το κακό οδικό δίκτυο, οι στρατιωτικές εγκαταστάσεις θεωρούνται ανασταλτικοί παράγοντες για την οικονομική ανάπτυξη της περιοχής· αντίθετα, τα μεγάλα έργα δεν αναφέρθηκαν από κανέναν από τους ερωτώμενους ως επιβαρυντικός παράγοντας για το περιβάλλον, ακριβώς επειδή στην κυρίαρχη λογική θεωρούνται αδιαμφισβήτητη προϋπόθεση για την ανάπτυξη),

– είτε, σε μικρότερη όμως έκταση, με τη συνειδητοποίηση περιβαλλοντικών προβλημάτων και των συνεπειών τους διά μέσου της δημοσιοποίησής τους από οικολογικές ομάδες και οργανώσεις ή από «ειδικούς» (π.χ., η χρήση φυτοφαρμάκων και χημικών λιπασμάτων στη γεωργία).

III. ΤΑ ΑΙΤΙΑ ΤΗΣ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝΤΙΚΗΣ ΕΠΙΒΑΡΥΝΣΗΣ

Στη συνέχεια θα ασχοληθούμε με τις αντιλήψεις των εκπροσώπων της τοπικής αυτοδιοίκησης σχετικά με την απόδοση ευθυνών και τα αίτια της περιβαλλοντικής επιβάρυνσης (βλ. Πίνακα 8, ερώτηση 1).

ΠΙΝΑΚΑΣ 8

1. Ποιος ή τι ευθύνεται για την περιβαλλοντική επιβάρυνση;
2. Προτάσεις για την αντιμετώπιση των περιβαλλοντικών προβλημάτων.

Συνέντευξη Αρ. 1	Συνέντευξη Αρ. 2	Συνέντευξη Αρ. 3	Συνέντευξη Αρ. 4
<p>1. - Έλλειψη υποδομής</p> <p>- Νοοτροπία του κόσμου</p>	<p>-Αναρχη δόμηση</p> <p>-Έλλειψη υποδομής</p> <p>-Άγνοια του κόσμου</p> <p>-Οικονομικό κέρδος</p>	<p>-Έλλειψη υποδομής</p> <p>- Άγνοια του κόσμου</p>	<p>- Άνιση χωρική κατανομή των βαρών της περιβαλλοντικής ρύπανσης</p> <p>-Έλλειψη υποδομής</p>
<p>2. - Ευαισθητοποίηση του κόσμου</p> <p>- Σχεδιασμός και προγραμματισμός των αναπτυξιακών κατευθύνσεων από την τοπική αυτοδιοίκηση</p>	<p>Οργάνωση της γεωργικής παραγωγής σε οικολογική βάση, οικολογικά ελαιουργεία, δολωματικός ψεκασμός, μείωση της χρήσης φυτοφαρμάκων και χημικών.</p> <p>Ενημέρωση των πολιτών, ανάδειξη οικονομικών κινήτρων</p>		<p>Ευαισθητοποίηση των πολιτών αρχής γενομένης από τα σχολεία</p>
Συνέντευξη Αρ. 5	Συνέντευξη Αρ. 6	Συνέντευξη Αρ. 7	
<p>1. - Απρογραμμάτιστη ανάπτυξη</p> <p>- Η λήψη των αποφάσεων από το κέντρο που δεν λαμβάνει υπ' όψη τις ανάγκες της περιφέρειας</p> <p>- Άνιση χωρική κατανομή των βαρών της περ. επιβάρυνσης</p>	<p>- Ανορθολογικό μοντέλο ανάπτυξης</p> <p>- Ελλιπές θεσμικό πλαίσιο</p> <p>- Απρογραμμάτιστη ανάπτυξη</p>	<p>- Ενώ τα περισσότερα προβλήματα έχουν σχέση με κάποιο οικονομικό αντικείμενο, πιστεύω ωστόσο ότι έχουν σχέση με την κουλτούρα των κατοίκων</p> <p>- Νοοτροπία των πολιτών</p>	
<p>2. - Μέτρα για τη μείωση της εκπομπής των ρύπων</p> <p>- Δυνατότητα ελέγχου των βιομηχανικών ρύπων από την τοπική αυτοδιοίκηση</p> <p>- Αποκέντρωση αρμοδιοτήτων που έχουν να κάνουν με τη χάραξη αναπτυξιακών κατευθύνσεων</p>	<p>- Ανάδειξη νέων κατευθύνσεων ανάπτυξης που να ανταποκρίνονται στις ανάγκες της περιοχής</p> <p>- Αποκέντρωση αρμοδιοτήτων που έχουν να κάνουν με τη χάραξη αναπτυξιακών κατευθύνσεων</p> <p>- Αλλαγή πολιτισμικών προτύπων</p>	<p>- Ευαισθητοποίηση των κατοίκων</p>	

Συνέντευξη Αρ. 8	Συνέντευξη Αρ. 9	Συνέντευξη Αρ. 10
<p>1. - Κάθε ανθρώπινη δραστηριότητα έχει μια κάποια επιβάρυνση για το περιβάλλον</p> <p>- Μεγάλα συμφέροντα που μέσω της πλύσης εγκεφάλου επιβάλλουν έναν τρόπο ζωής επικίνδυνο για τους ανθρώπους και το περιβάλλον</p>	<p>- Άναρχη δόμηση</p> <p>- Έλλειψη υποδομής</p> <p>- Άγνοια του κόσμου</p>	<p>- Αδιαφορία και εφησυχασμός των κατοίκων</p> <p>- Αναπτυξιακό μοντέλο</p>
<p>2. - Μέσω κοινωνικών διεργασιών να ευαισθητοποιηθούν οι πολίτες για τη μείωση της κατανάλωσης και την αγορά οικολογικών προϊόντων</p>	<p>- Ενημέρωση του κόσμου</p> <p>- Πρόγραμμα ανακύκλωσης</p>	<p>- Θεσμικά μέτρα, που προσφέρονται με τον β' βαθμό αυτοδιοίκησης</p> <p>- Ευαισθητοποίηση των πολιτών σ' ό,τι αφορά τη λιγότερη κατανάλωση ηλεκτρικής ενέργειας και τη συμμετοχή τους στα προγράμματα ανακύκλωσης</p>

Μέσα από την ερμηνευτική προσέγγιση και την ανάλυση των συνεντεύξεων, καταλήξαμε σε μια τυπολογία των αντιλήψεων σχετικά με τους παράγοντες εκείνους που προκαλούν ή συμβάλλουν στην περιβαλλοντική επιβάρυνση.

1. Ο πρώτος τύπος αιτιολόγησης αποδίδει τις ευθύνες στη νοοτροπία και στη συνακόλουθη συμπεριφορά των κατοίκων. Οι κάτοικοι αδιαφορούν για το περιβάλλον και συμπεριφέρονται εχθρικά προς αυτό. Η αδιαφορία αυτή ή οι βλαπτικές προς το περιβάλλον πρακτικές ερμηνεύονται από τους ερωτώμενους:

- είτε ως άγνοια των κατοίκων· οι κάτοικοι, δηλαδή, αγνοούν ότι με τη συγκεκριμένη δράση τους επιβαρύνουν το φυσικό περιβάλλον. (Έτσι ερμηνεύεται π.χ. από μερικούς των ερωτωμένων η χρήση φυτοφαρμάκων):

« Ο κόσμος δεν ξέρει πολλά πράγματα και πιστεύει ότι τα φάρμακα θα φέρουν καλύτερη ποιότητα» (Συνέντευξη Αρ. 3),

- είτε ως υποστήριξη προσωπικών οικονομικών τους συμφερόντων (π.χ., η αντίδραση των ελαιοπαραγωγών ενάντια στην απαγόρευση των αεροψεκασμών):

«Θέλουν αεροψεκασμούς γιατί η περιογή είναι δύσβατη και χρειάζεται να μισθώσουν άτομα, έχει δηλαδή παραπάνω οικονομικό κόστος» (Συνέντευξη Αφ. 2),

- είτε ως έκφραση της γενικότερης κουλτούρας που τους χαρακτηρίζει:

«Ενώ τα περισσότερα προβλήματα έχουν σχέση με κάποιο οικονομικό αντικείμενο, πιστεύω ότι έχουν σχέση και με την κουλτούρα» (Συνέντευξη Αφ. 7).

2. Στο δεύτερο τύπο αιτιολόγησης, το κέντρο βάρους μετατίθεται από τη συμπεριφορά των κατοίκων εν γένει και εστιάζεται στα οργανωμένα οικονομικά συμφέροντα που είτε άμεσα – π.χ., με την εγκατάσταση ρυπογόνων μονάδων – είτε έμμεσα – με την προβολή και ενίσχυση του καταναλωτικού τρόπου ζωής – ευθύνονται για την περιβαλλοντική ρύπανση:

«... τα μεγάλα συμφέροντα που έχουν εισβάλει στη ζωή μας και κάνουν πλύση εγκεφάλου των ανθρώπων και οδηγούν σε έναν τρόπο ζωής επικίνδυνο και για μας και για τη φύση» (Συνέντευξη Αφ.8).

3. Ο τρίτος τύπος αιτιολόγησης θεωρεί ότι για τα οικολογικά προβλήματα ευθύνονται με τον ένα ή τον άλλο τρόπο οι κρατικές παρεμβάσεις ή παραλείψεις:

Μια πρώτη κατηγορία κρατικών παραλείψεων που προβάλλονται από τους ερωτώμενους ως παράγοντες που οδηγούν στην εμφάνιση ή επιδείνωση των περιβαλλοντικών προβλημάτων αποτελούν οι ελλείψεις στην υποδομή, όπως π.χ. το ανύπαρκτο ή κακό αποχετευτικό δίκτυο, η έλλειψη πολεοδομικής. Σε σχέση μ' αυτό, ισχυρή είναι η άποψη ότι η επίλυση των προβλημάτων υποδομής είναι απαραίτητη προϋπόθεση για την αλλαγή της στάσης των κατοίκων προς το περιβάλλον:

«... και τι να απαιτήσεις από τον κάτοικο, όταν έχει λάσπες στην αυλή του, νερά, σκόνη κτλ.» (Συνέντευξη Αφ. 1).

Μια δεύτερη κατηγορία κρατικών παραλείψεων αποτελεί το γεγονός ότι οι αποφάσεις σ' ότι αφορά τις αναπτυξιακές επιλογές των περιοχών της περιφέρειας λαμβάνονται από το κέντρο χωρίς να λαμβάνονται υπ' όψη οι ιδιομορφίες και οι ανάγκες των περιοχών αυτών· αυτό έχει σαν αποτέλεσμα την επικράτηση ανορθολογικών και ανισόρροπων μοντέλων ανάπτυξης, τα οποία ευθύνονται συν τοις άλλοις και για περιβαλλοντικά προβλήματα. Πολλοί από τους ερωτώμενους, λοιπόν, θεω-

ρούν ότι κατ' αυτόν τον τρόπο η περιοχή τους συγκέντρωσε δυσανάλογο όγκο ρυπογόνων δραστηριοτήτων με αποτέλεσμα την οικολογική της υποβάθμιση. Εδώ τίθεται από τους ερωτώμενους το θέμα της άνισης χωρικής (γεωγραφικής) κατανομής των βαρών της οικολογικής ρύπανσης (Ulrich Beck, 1986) στην οποία θα επανέλθουμε παρακάτω. Χαρακτηριστικό είναι το απόσπασμα που ακολουθεί:

« Μπορώ να πω, χωρίς να γίνω υπερβολικός, ότι, εσκεμμένα, από πολύ παλιά και δεδομένου ότι εγκαταστάθηκε εδώ ο Ναύσταθμος και άρχισαν να αναπτύσσονται οι Κυλινδρόμυλοι θεωρείται η Σούδα υποβαθμισμένη περιοχή από τους εκάστοτε κρατούντες και έχει δημιουργηθεί η αντίληψη ότι οποιαδήποτε μονάδα προκαλεί προβλήματα στο περιβάλλον πρέπει να εγκατασταθεί εδώ» (Συνέντευξη Αρ. 5).

Τέλος, το ελλιπές θεσμικό, η μη τήρηση των διατάξεων του νόμου που αφορούν την περιβαλλοντική προστασία καθώς και η αδυναμία του πολιτικού συστήματος, που εστιάζονται κυρίως στη λειτουργία πελατειακών δικτύων και στον υπολογισμό του πολιτικού κόστους κατά τη λήψη των αποφάσεων, αναφέρθηκαν επίσης ως παράγοντες που ευθύνονται για τα περιβαλλοντικά προβλήματα.

IV. ΑΝΤΙΛΗΨΕΙΣ ΚΑΙ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΙΣΜΟΣ ΣΧΕΤΙΚΑ ΜΕ ΤΗΝ ΑΝΑΠΤΥΞΗ

Μια έννοια-κλειδί που σχετίζεται ποικιλοτρόπως με την οικολογική προβληματική και που επανέρχεται συχνά πυκνά στις συνεντεύξεις είναι αυτή της ανάπτυξης. Θα προσπαθήσουμε κατ' αρχήν να σκιαγραφήσουμε τους τρόπους με τους οποίους οι ερωτώμενοι κατανοούν την ανάπτυξη και κατόπιν θα δούμε πώς αυτή συσχετίζεται με τα περιβαλλοντικά προβλήματα και την προστασία του περιβάλλοντος.

Το κυρίαρχο αντιληπτικό σχήμα, με το οποίο προσεγγίζεται η ανάπτυξη στις συνεντεύξεις, είναι η τεχνοκρατική αντίληψη που εξαρτά την ανάπτυξη από την εκτέλεση έργων υποδομής και την κάλυψη των αναγκών της αποχέτευσης, της ύδρευσης και της συγκοινωνίας στην περιοχή – «Όταν γίνονται αυτά τα έργα υποδομής, θα αναπτυχθεί και θα αναβαθμιστεί η περιοχή» (Συνέντευξη Αρ. 8).

Παράλληλα με την τεχνοκρατική διάσταση της αντίληψης για την ανάπτυξη, συνυπάρχει και η οικονομική διάσταση: Η ανάπτυξη κατανοείται ως οικονομική «αξιοποίηση» της περιοχής, δηλαδή ως εγκατάσταση δραστηριοτήτων υψηλής οικονομικής απόδοσης.

Οι ερωτώμενοι κατανοούν ωστόσο την ανάπτυξη όχι μόνο ως θετική εξέλιξη· αναγνωρίζουν ότι λάθος αναπτυξιακές κατευθύνσεις μπορούν να οδηγήσουν τελικά στην υποβάθμιση της περιοχής. Χαρακτηριστικό είναι το απόσπασμα που ακολουθεί:

«Υπάρχει μια ταχύρρυθμη ανάπτυξη αυτή τη στιγμή στην κοινότητα, γι' αυτό και πιστεύω ότι είναι τώρα η κατάλληλη στιγμή να επιλέξουμε τον καλύτερο τρόπο ανάπτυξης και να μπουν τα έργα υποδομής που πρέπει, ώστε να μη φτάσουμε σε μια ανεξέλεγκτη κατάσταση» (Συνέντευξη Αρ. 1).

Στο απόσπασμα αυτό μπορούμε να διακρίνουμε, εκτός από τον κίνδυνο που επισημαίνει ο συνομιλητής μας, και ένα άλλο στοιχείο που συναντήσαμε και σε άλλες συνεντεύξεις: τη βούληση να προσδιοριστούν από τους τοπικούς εκπροσώπους και φορείς οι κατευθύνσεις και επιλογές του μοντέλου ανάπτυξης της περιοχής. Είναι χαρακτηριστικό ότι σε περιιαστικές περιοχές, στις οποίες εκδηλώνεται ενδιαφέρον από επιχειρηματίες τόσο για τουριστική εκμετάλλευση όσο και για την εγκατάσταση βιοτεχνιών, υπάρχει από την πλευρά των τοπικών φορέων προβληματισμός σχετικά με το πώς μπορούν να περιοριστούν οι ανεξέλεγκτες εξελίξεις και να προσδιοριστεί από αυτούς τους ίδιους το πλαίσιο των αναπτυξιακών κατευθύνσεων της περιοχής.

Προκύπτει μάλιστα από τις συνεντεύξεις ότι ένας σημαντικός παράγοντας που συνυπολογίζεται κατά την επιλογή των αναπτυξιακών κατευθύνσεων είναι το κατά πόσο επιβαρύνεται από αυτές το περιβάλλον. Μπορούμε εδώ να αναφέρουμε σχετικά τις έντονες αντιδράσεις της τοπικής αυτοδιοίκησης αλλά και των κατοίκων των περιοχών που έλαβαν χώρα σε περιπτώσεις, που ρυπογόνες επιχειρήσεις εξέφρασαν το ενδιαφέρον να εγκατασταθούν στην περιοχή. Χαρακτηριστικά αναφέρθηκαν από τους ερωτώμενους η περίπτωση της εγκατάστασης σταθμού αποθήκευσης (σιλό) τσιμέντου στη Σούδα και η εγκατάσταση εργοστασίου τούβλων σε μια από τις άλλες περιοχές. Οι αντιδράσεις αυτές έχουν σχέση, όχι μόνο με την υποβάθμιση των συνθηκών διαβίωσης που θα επέφερε για τους κατοίκους η εγκατάσταση τέτοιων μονάδων, αλλά και με την πεποίθηση ότι το περιβάλλον είναι ένα είδος κεφαλαίου, το οποίο μπορεί να «αξιοποιηθεί», ενώ, αντίθετα, η καταστροφή του συνεπάγεται, επί πλέον, και οικονομική υποβάθμιση της περιοχής:

«Πρέπει κατ' αρχήν να αποφύγουμε ό,τι επιβαρύνει το περιβάλλον...Από κει και πέρα προέχει η αξιοποίηση του περιβάλλοντος. Γιατί η περιοχή μας συνδυάζει το

άγριο του βουνού με το καταπράσινο του κάμπου... Αυτά μπορούν να αξιοποιηθούν» (Συνέντευξη Αφ.1).

Στην ίδια λογική εντάσσεται και το «παράπονο» άλλου ερωτώμενου, ο οποίος θεωρεί ότι οι ρυπογόνες δραστηριότητες, που εγκαταστάθηκαν στην περιοχή του, την «καταδίκασαν» σε υποβάθμιση, ενώ είχε όλα τα «φυσικά προσόντα» ώστε να έχει την ίδια τύχη με την περιοχή του Αγίου Νικολάου:

«Το 1952 δημιουργήθηκε ο Ναύσταθμος, που ήταν και το τελειωτικό πλήγμα για την περιοχή. Γιατί αν αυτή τη στιγμή η περιοχή της Σούδας δεν είχε τις στρατιωτικές μονάδες... δε νομίζω ότι η περιοχή του Αγίου Νικολάου είναι ομορφότερη από τις τόσες ομορφιές του κόλπου της Σούδας... αλλά η περιοχή της Σούδας είναι καταδικασμένη από τη στιγμή που συνυπάρχουν εδώ ο Ναύσταθμος, οι Κυλινδρόμυλοι, οι στρατιωτικές βάσεις αλλά και η κακή χρήση του λιμανιού...» (Συνέντευξη Αφ. 5).

Όπως φαίνεται και από το παραπάνω απόσπασμα, η δραστηριότητα εκείνη που θεωρείται ιδιαίτερα υψηλής οικονομικής απόδοσης και άρα εγγυάται την «αξιοποίηση της περιοχής», κατά την άποψη κυρίως των εκπροσώπων των περιαστικών περιοχών, είναι ο τουρισμός. Είναι ωστόσο αξιοπρόσεκτο αυτό που δηλώνεται στις συνεντεύξεις από τους εκπροσώπους των περιοχών αυτών, οι οποίοι δέχονται πιέσεις από επιχειρηματίες για την εγκατάσταση τουριστικών μονάδων: Θέλησή τους είναι να παραμείνει ο χαρακτήρας της περιοχής κύρια γεωργικός. Χαρακτηριστικό είναι το απόσπασμα που ακολουθεί:

«Εκεί που δίνουμε τη μεγαλύτερη προσοχή είναι στο τι μορφή ανάπτυξης θα πάρει η κοινότητά μας, γιατί τώρα είναι η φάση που αρχίζουμε να δεχόμαστε πιέσεις από βιομηχανίες, οι οποίες θέλουν να εγκατασταθούν στην περιοχή μας... Αυτό που θέλουμε εμείς είναι να μείνει η περιοχή μας γεωργική, να διατηρήσει τη μορφή που έχει σήμερα με όποιες βελτιώσεις μπορούν να γίνουν στο μέλλον» (Συνέντευξη Αφ. 1).

Η τουριστική εκμετάλλευση πρέπει, κατά την άποψή τους, να συνυπάρξει με τη γεωργική και, στην καλύτερη περίπτωση, να συνδεθεί μαζί της με τη μορφή αγροτουριστικών εκμεταλλεύσεων. Παράλληλα, ασκείται κριτική στο κυρίαρχο μοντέλο τουριστικής εκμετάλλευσης που συναντά κανείς στα βόρεια παράλια του νομού και εκφράζονται φόβοι ότι η «ανεξέλεγκτη» τουριστική ανάπτυξη μπορεί να δημιουργήσει περιβαλλοντικά προβλήματα και να υποβαθμίσει την περιοχή:

« Σε ό,τι αφορά αυτήν την περιοχή, υπάρχουν προτάσεις να δημιουργηθεί είτε κάποιος οικισμός σε χωριάτικο στυλ, είτε... όχι ανεξέλεγκτα, δηλαδή να χτιστεί κάποιο ξενοδοχείο στο βουνό επάνω. Αυτό δεν το θεωρούμε ανάπτυξη, μάλλον υποβάθμιση το θεωρούμε. Θέλουμε τουριστική ανάπτυξη αλλά προς την κατεύθυνση του αγροτουρισμού. Να αναδειχτεί η περιοχή και ως γεωργική» (Συνέντευξη Αρ. 1).

Η αναγκαιότητα μιας βάσει σχεδίου και ελεγχόμενης από τους τοπικούς φορείς αναπτυξιακής πορείας συμβαδίζει, όπως ελικαλέστηκαν οι περισσότεροι από τους ερωτώμενους, με την ανάγκη ύπαρξης ενός τοπικού, ολοκληρωμένου αναπτυξιακού προγράμματος, το οποίο ορθολογικά, αλλά και λαμβάνοντας υπ' όψη τις ανάγκες και τις ιδιομορφίες της περιοχής καθώς και την προστασία του περιβάλλοντος, θα πρέπει να υποδεικνύει τις αναπτυξιακές κατευθύνσεις της περιοχής. Θα πρέπει ωστόσο να καταθέσουμε εδώ τη σοβαρή κριτική που άσκησε ένας εκ των συνομιλητών μας σχετικά με το χαρακτήρα που έχουν συνήθως τα Τοπικά Αναπτυξιακά Προγράμματα (ΤΑΠ): Σύμφωνα λοιπόν με την κριτική αυτή, τα Τοπικά Αναπτυξιακά Προγράμματα συνήθως κινούνται σε ένα περιγραφικό επίπεδο, αντιμετωπίζουν αποκομμένα και τεχνοκρατικά τα προβλήματα, περιορίζονται κυρίως στα τεχνικά έργα, δεν λαμβάνουν υπ' όψη τα κοινωνικά δεδομένα και τις πολιτιστικές ανάγκες των περιοχών και απουσιάζουν από αυτά οι αναπτυξιακές κατευθύνσεις:

« Αυτά τα ΤΑΠ που γίνανε, κατά την άποψή μου, δεν καλύπτουν τις ανάγκες. Δηλαδή, έχουνε κάνει μια καταγραφή της υπάρχουσας κατάστασης και έχουνε συμπεριλάβει κάποια αιτήματα που στην ουσία υποδείξαμε εμείς οι ίδιοι. Δεν περιέχουν τα προγράμματα αυτά κάποιες νέες ιδέες αλλά κινούνται στην πεπατημένη, δηλαδή πρέπει να φτιάξουμε ένα πεζοδρόμιο, μια γέφυρα, να ασφαλτοστρώσουμε εκείνο το δρόμο κ.λπ.... Δεν έχει γίνει μια εκτίμηση για το τι χρειαζόμαστε και το τι μπορούμε να παράγουμε... Στο ΤΑΠ δεν υπάρχει επίσης τίποτα σχετικά με τον πολιτισμό, κάτι για την ενημέρωση των πολιτών, να καταλάβουν ποια είναι τα προβλημάτά τους και ποιο το συμφέρον τους. Θα μπορούσε να μελετηθεί, για παράδειγμα, η δημιουργία ενός διακοινοτικού ραδιοφωνικού σταθμού» (Συνέντευξη Αρ. 6).

Ως χαρακτηριστικό παράδειγμα της αποσπασματικής αντιμετώπισης των προβλημάτων και της απουσίας αναπτυξιακών κατευθύνσεων αναφέρει ο συνομιλητής μας την απουσία κάθε προσπάθειας σύνδεσης του τουρισμού και της γεωργίας ως προς τη διάθεση και τη διαφήμιση των γεωργικών προϊόντων, πρωτοβουλία που θα οδηγούσε στην τόνωση της

αγροτικής παραγωγής εν όψει της αδυναμίας διάθεσης των γεωργικών προϊόντων.

Υ. ΤΑ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝΤΙΚΑ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ ΩΣ ΠΟΛΙΤΙΚΟ ΔΙΑΚΥΒΕΥΜΑ ΣΤΗΝ ΤΟΠΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΣΚΗΝΗ

Το συμπέρασμα που προκύπτει από τις συνεντεύξεις σχετικά με το κατά πόσο τα περιβαλλοντικά προβλήματα αποτελούν σημείο τριβής και συγκρούσεων ανάμεσα στις πολιτικές παρατάξεις στο τοπικό επίπεδο είναι πως σ' ό,τι αφορά τα περιβαλλοντικά προβλήματα υπάρχει συναίνεση και ίδια αντιμετώπιση. Το γεγονός αυτό, που φαίνεται κατ' αρχήν παράδοξο, ερμηνεύεται με βάση τους παρακάτω τρεις παράγοντες.

α. Σχετικά με την προστασία του περιβάλλοντος επικρατεί μια ιδεαλιστική αντίληψη· μια αντίληψη που περιορίζει την έννοια αυτή στο ηθικό επίπεδο, στο επίπεδο των (καλών) προθέσεων, και της αποστερεί το ιστορικό και κοινωνικό της περιεχόμενο.

Χαρακτηριστικό είναι το απόσπασμα που ακολουθεί:

«Όλοι οι πολιτικοί σχηματισμοί σε τοπικό επίπεδο αντιμετωπίζουν τα προβλήματα λίγο πολύ με τον ίδιο τρόπο. Τουλάχιστον στο περιβάλλον είναι δύσκολο να στηρίξει κανείς την άποψη ότι δεν χρειάζεται προστασία. Σε όλους αναγνωρίζω την καλή πρόθεση για την προστασία του περιβάλλοντος» (Συνέντευξη Αρ. 10).

β. Τα περιβαλλοντικά προβλήματα εισάγονται προς επίλυση στην τεχνοκρατική τους διάσταση· επικρατεί επομένως μια διαχειριστική λογική.

γ. Τα περιβαλλοντικά προβλήματα, που έχουν αναδειχτεί ιδιαίτερα οξυμμένα το τελευταίο διάστημα στην περιοχή των Χανίων, εμφανίζονται ως αποτέλεσμα άνισης χωρικής (γεωγραφικής) κατανομής της περιβαλλοντικής επιβάρυνσης. Χαρακτηριστικά παραδείγματα αποτελούν τόσο το πρόβλημα της επέκτασης του εργοστασίου της ΔΕΗ όσο και αυτό της ανεύρεσης χώρου υγειονομικής ταφής. Και στις δύο περιπτώσεις το πρόβλημα που κυριαρχεί είναι η επιβάρυνση μιας περιοχής με τα βάρη των άλλων. Κανείς ωστόσο δεν συζητά για μείωση της κατανάλωσης ενέργειας ή καταναλωτικών προϊόντων ούτε για εναλλακτικές μορφές ενέργειας ή για έναν εναλλακτικό τρόπο ζωής, που προϋποθέτει ριζικές αλλαγές στην παραγωγή και στην κατανάλωση και θα οδηγούσε στην άμβλυνση των προβλημάτων και όχι απλώς στη γεωγραφική μετατόπισή τους. Η χωρική, ωστόσο, διάσταση του προ-

βλήματος επισκιάζει τα κοινωνικά του αίτια και δίνει τη δυνατότητα στους τοπικούς φορείς πολιτικής εκπροσώπησης να εμφανίζονται ομονοούντες, ενώ ουσιαστικά δρουν κάτω από τη δαμόκλειο σπάθη του πολιτικού κόστους.

Ε. ΓΕΝΙΚΑ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ ΚΑΙ ΠΡΟΤΑΣΕΙΣ ΠΟΥ ΠΡΟΚΥΠΤΟΥΝ ΑΠΟ ΤΗΝ ΕΡΕΥΝΑ

Κατά τη διενέργεια της εμπειρικής ποσοστικής έρευνας, θέσαμε ως αξιωματική αρχή την υπόθεση ότι για τη χάραξη μιας αποτελεσματικής πολιτικής επικοινωνίας/ενημέρωσης της Δ.Ε.ΔΙ.Σ.Α. με τους πολίτες, γύρω από τα θέματα του περιβάλλοντος, απαιτείται η καταγραφή των αντιλήψεων και των πρακτικών των κατοίκων της περιοχής, τόσο αναφορικά με τις πλευρές της υφιστάμενης κοινωνικής-οικολογικής κρίσης, όσο και με τις παραγωγικές δραστηριότητες, το μοντέλο ανάπτυξης, αλλά και τους θεσμοποιημένους φορείς που εμπλέκονται, με τη δράση τους ή τις παραλείψεις τους, στη διαφύλαξη ή την επιβάρυνση του περιβάλλοντος. Η γνώση του τρόπου με τον οποίο τα μέλη ενός κοινωνικού συνόλου αντιλαμβάνονται την κοινωνική πραγματικότητα, αφ' ενός, παρέχει τη δυνατότητα ερμηνείας των κοινωνικών πρακτικών και, αφ' ετέρου, είναι σε θέση να οδηγήσει στο σχεδιασμό των παρεμβάσεων προς την επιθυμητή κατεύθυνση, δηλαδή, στην περίπτωση μας, προς την ευαισθητοποίηση και ενεργοποίηση των πολιτών για τα θέματα του περιβάλλοντος.

(1) Σ' ένα πρώτο επίπεδο, μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι για την τοπική κοινωνία παραμένουν προς επίλυση σημαντικά κοινωνικά προβλήματα που έχουν σχέση με την οικονομική και τη φυσική ασφάλεια των μελών της. Ανάμεσα σ' έναν κατάλογο δώδεκα κοινωνικών προβλημάτων, το πρόβλημα της ανεργίας καταγράφεται ως το σημαντικότερο κοινωνικό πρόβλημα· δεύτερο κοινωνικό πρόβλημα αξιολογείται εκείνο των ναρκωτικών, τρίτο το πρόβλημα της βίας και της εγκληματικότητας, τέταρτο το πρόβλημα του περιβάλλοντος και πέμπτο τα οικονομικά προβλήματα (εισόδημα). Αντιθέτως, τα προβλήματα που εμπεριείχαν μια διάσταση κοινωνικών εξω-υλιστικών δικαιωμάτων, με εξαίρεση το πρόβλημα του περιβάλλοντος, έτυχαν χαμηλής αξιολόγησης. Συμπερασματικά, μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι, για τους κατοίκους των περιοχών που διακινήθηκε το ερωτηματολόγιο, προτεραιότητα έχουν τα προβλήματα που σχετίζονται με την οικονομική

και την κοινωνική ασφάλεια (ανεργία, εισόδημα, βία και εγκληματικότητα, ναρκωτικά). Υφίσταται επίσης ένα σχετικά υπολογίσιμο και θετικά προδιατεθειμένο κοινό για τα περιβαλλοντικά προβλήματα.

(2) Συνολικά, οι πολίτες της περιοχής έχουν σαφή συναίσθηση των ορίων της οικονομικής ανάπτυξης και δείχνουν να γνωρίζουν ότι το σημερινό μοντέλο ανάπτυξης, παρά τη σχετική οικονομική ευημερία που εξασφαλίζει, έχει αρνητικές επιπτώσεις στο φυσικό περιβάλλον. Όπως προκύπτει από τις επί μέρους αναλύσεις, ιδιαίτερα ευαίσθητοποιημένοι, κυρίως στην προοπτική εξάντλησης των πρώτων υλών, είναι οι κάτοικοι των κοινοτήτων και οι γυναίκες. Παρ' όλα αυτά, ένα σημαντικό ποσοστό (36,7%) επί του συνολικού δείγματος εκφράζει μια τάση εφησυχασμού, δηλώντας ότι συμφωνεί/συμφωνεί με επιφυλάξεις με την άποψη που λέει ότι «παρά τις ανθρώπινες επεμβάσεις η φύση είναι σε θέση να βρísκει την ισορροπία της». Παράλληλα, καταγράφεται ένα διάχυτο αίσθημα αδυναμίας των πολιτών αναφορικά με τις διαδικασίες πολιτικής συμμετοχής και παρέμβασης στη λήψη των σημαντικών αποφάσεων που καθορίζουν τη ζωή του συνόλου. Αυτή η αντίληψη είναι περισσότερο ισχυρή ανάμεσα στους κατοίκους των δήμων Σούδας και Μουρνιών, στα χαμηλά εισοδηματικά στρώματα και στους κατόχους χαμηλού εκπαιδευτικού τίτλου. Επίσης, ευρεία είναι η εμπιστοσύνη που απολαμβάνουν η επιστήμη και η τεχνολογία, οι οποίες θεωρούνται ότι «είναι σε θέση να δίνουν λύση στα ανθρώπινα προβλήματα». Αυτή η αντίληψη είναι περισσότερο διαδεδομένη ανάμεσα στους άνδρες, τους κατοίκους των κοινοτήτων και των Δήμων Μουρνιών και Σούδας, τους πολίτες με χαμηλά εισοδήματα και τους απόφοιτους δημοτικού και γυμνασίου. Συμπερασματικά, ως προς τα σημεία αυτά, μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι ο μετασχηματισμός της επίγνωσης των σημαντικών περιβαλλοντικών προβλημάτων σε δράση – ατομική και συλλογική – για την προστασία του περιβάλλοντος περνάει μέσα από τη διεύρυνση των συμμετοχικών διαδικασιών και την αποκέντρωση λήψης των αποφάσεων. Οι προτεινόμενες λύσεις οφείλουν να συνοδεύονται από σοβαρές επιστημονικές μελέτες, οι οποίες όμως θα πρέπει να τίθενται προς συζήτηση με τους κατοίκους της περιοχής και να μην επιβάλλονται με το πρόσχημα της αυθεντίας του επιστήμονα ειδικού. Τέλος, ιδιαίτερο βάρος πρέπει να δοθεί στην ενημέρωση για τη μη αναστρεψιμότητα των επιβαρύνσεων στα οικοσυστήματα, έτσι ώστε να καμφθούν οι πεποιθήσεις ότι η θεία ή η φυσική πρόνοια είναι σε θέση να αποκαθιστά τις διαταραγμένες ισορροπίες.

Ενώ τα παραπάνω συμπεράσματα θεμελιώνονται στα ευρήματα του ποσοστικού εμπειρικού μέρους, τα παρακάτω είναι το αποτέλεσμα της ποιοτικής ανάλυσης του λόγου που αρθρώνουν οι εκπρόσωποι των τοπικών φορέων.

Θα μπορούσαμε εδώ να χρησιμοποιήσουμε το πρόβλημα της διαχείρισης των απορριμμάτων κατά τρόπο παραδειγματικό για να καταλήξουμε σε κάποια συμπεράσματα που θα μπορούσαν να ισχύουν γενικότερα για την περιβαλλοντική προβληματική και τον τρόπο αντίληψης και αντιμετώπισης των περιβαλλοντικών προβλημάτων από τους εκπροσώπους της τοπικής πολιτικής εξουσίας.

Ο κύριος τρόπος αναγνώρισης ενός περιβαλλοντικού προβλήματος από τους φορείς της τοπικής πολιτικής εξουσίας είναι η ανάδειξή του ως τέτοιου από μια κοινωνική κατηγορία και η αναγνώρισή του ως αιτήματος από τους φορείς της τοπικής πολιτικής εξουσίας πάνω στο οποίο οφείλουν να αντιδράσουν. Το πρόβλημα του Κουρουπητού αναγνωρίζεται ως μείζον πρόβλημα ύστερα από τις δυναμικές κινητοποιήσεις των κατοίκων της Κοινότητας Μουζουρά το 1986. Εξάλλου, και η ίδρυση της Δ.Ε.ΔΙ.Σ.Α. μπορεί να ιδωθεί ως αντίδραση σε οργανωτικό-θεσμικό επίπεδο, που συνδέεται με την αναγνώριση του προβλήματος αυτού.

Τα περιβαλλοντικά προβλήματα δεν αποτελούν απλά τεχνικά προβλήματα που αντιμετωπίζονται με βάση μια τεχνοκρατική λογική. Είναι κατ' αρχήν προβλήματα που προκύπτουν σε ένα ιστορικά καθορισμένο χωροχρονικό πλαίσιο και συνδέονται με πρακτικές τόσο στο επίπεδο της καθημερινότητας όσο και στο θεσμικό επίπεδο· πρακτικές κοινωνικά καθορισμένες, που έχουν αποκρυσταλλωθεί στο πέρασμα του χρόνου. Είναι, λοιπόν, προβλήματα που εδράζονται σε ένα κατ' εξοχήν συγκρουσιακό πεδίο. Η σύγκρουση εκφράζεται, ωστόσο, όπως άλλωστε δείχνει και το παράδειγμα του Κουρουπητού, σε μια τοπικιστική διάσταση: κάθε περιοχή προσπαθεί να «ξεφορτωθεί» τα περιβαλλοντικά βάρη και να τα επωμιστεί κάποια άλλη. Οι τοπικοί παράγοντες, που πιέζονται να συμβάλουν στην επίλυση του προβλήματος, είναι δέσμιοι της εκλογικής τους βάσης, υπολογίζουν το πολιτικό κόστος και καταφεύγουν στη διγλωσσία ή κωλυσιεργούν. Η προσπάθεια να μετατεθεί η λύση του προβλήματος και να παρθεί η απόφαση βάσει υποδείξεων της «ουδέτερης και αντικειμενικής» επιστήμης δεν έχει αποτελέσματα είτε λόγω της δυσπιστίας ως προς την αντικειμενικότητα των επιστημονικών μελετών είτε λόγω των φόβων για πλημμελή εφαρμογή των συμπερασμάτων τους.

Το αδιέξοδο στο οποίο οδηγεί η τεχνοκρατική αντίληψη και αντιμετώπιση των οικολογικών προβλημάτων μπορεί, ωστόσο, να παραπέμψει, αφ' ενός, στην αναζήτηση συναινετικών διαδικασιών, στη λήψη και την εκτέλεση των αποφάσεων και, αφ' ετέρου, στην αναζήτηση της ρίζας του κακού. Προκύπτει, για παράδειγμα, από τις συνεντεύξεις που πραγματοποιήσαμε πως σ' ό,τι αφορά το πρόβλημα των απορριμμάτων τείνει να γίνει συνείδηση των εκπροσώπων των τοπικών φορέων, με τους οποίους συζητήσαμε, ότι δεν αρκεί (για την επίλυση του προβλήματος) να βρεθεί απλώς μια λύση για τη διάθεση των απορριμμάτων. Πρέπει να αλλάξει η συνολική στάση και η καθημερινή πρακτική των πολιτών σε ό,τι αφορά τόσο την παραγωγή σκουπιδιών όσο και τη διαχείρισή τους. Και βέβαια, η αλλαγή αυτή δεν μπορεί να περιοριστεί μόνο στο ζήτημα των απορριμμάτων, προχωρά παραπέρα και θέτει το αίτημα του αναστοχασμού της κυρίαρχης σχέσης ανθρώπου και φύσης.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Adorno Theodor, 1971, *Erziehung zur Mündigkeit*, Frankfurt a/M.
- Adret H. (ed.), 1977, *Travailler deux heures par jour*, Paris.
- Alheit P. et al (Hrg), 1990, *Abschied von der Lohnarbeit? Universität Bremen, Forschungsreihe des Forschungsschwerpunkts Arbeit und Bildung*, Bd.12.
- Alheit P., 1990, «Abshied von der Lohnarbeit? Bemerkungen zu einer Erweiterung des Arbeitsbegriffs», στο Alheit P. et al., *ό.π.*.
- Altwater E. et al. (Hrg), 1985, *Arbeit 2000*, Hamburg.
- Ανδρουλάκης /Μιχαηλάκης, 1992, *Δημοτική Πολιτισμική Επιχείρηση Χανίων*, Χανιά.
- Arendt H., 1967, *Vita Activa oder vom tätigen Leben*, München (The Human Condition, Chicago, 1958).
- Αρίγκι Τζ., 1993, *Η αυταπάτη της ανάπτυξης*, Αθήνα.
- Arlacchi P., 1989, *Mafiose Ethik und der Geist des Kapitalismus. Die unternehmerische Mafia*, Frankfurt a/M.
- Beck U., 1986, *Risikogesellschaft*, Frankfurt a/M.
- Beck U., 1988, *Gegengifte. Die organisierte Unverantwortlichkeit*, Frankfurt a/M.
- Becker E., Jahn Th., 1989, *Soziale Ökologie als Krisenwissenschaft*, Frankfurt a/M.
- Benjamin Walter, 1995, «Geschichtsphilosophische Thesen», στο Walter Benjamin, *Zur Kritik der Gewalt und andere Aufsätze*, Frankfurt a/M.
- Benseler F., R. G. Heinze, A. Klönne (Hrg), 1982, *Zukunft der Arbeit*, Hamburg.
- Berger J. et al. (Hrg), 1982, *Kongreß Zukunft der Arbeit*, Bielefeld.

- Bericht des Club of Rome, 1991, *Globale Revolution*, Spiegeil Spezial, No.2.
- Beywl W. et al. (Hrg), 1984, *Alternative Betriebe in NRW*, Ministerium für Arbeit und Soziales des Landes NRW.
- Binswanger H.C. et-al. (Hrg), 1988, *Arbeit ohne Umweltzerstörung*, Frankfurt a/M., 1983.
- Biró A., 1992, «Ο Τοπικός Χώρος: Μια Προνομαϊκή Περίπτωση Ανάπτυξης», *Κοινωνία και Φύση*, 1, σ. 156-170.
- Bloch E., 1959, *Das Prinzip Hoffnung*, 1,2,3 Bd., Frankfurt a/M.
- Brand K.E. et al. (Hrg), 1984, *Aufbruch in eine andere Gesellschaft. Neue soziale Bewegungen in der Bundesrepublik*, Frankfurt a/M.
- Bullmann U. et al. (Hrg), 1986, *Lokale Beschäftigungsinitiativen, Konzepte, Praxis, Probleme*, Marburg.
- Chodorkoff D., 1992, «Η Κοινωνική Οικολογία και η Ανάπτυξη της Κοινότητας», *Κοινωνία και Φύση*, 1, σ. 129-140.
- Chtouris Sotiris, 1990, *Die andere Gegenwart. Kreta: Tradition und Moderne der europäischen Peripherie*, (Dissertation) Kassel.
- Commoner B., 1973, *Wachstumswahn und Umweltkrise (The Closing Circle)*, München. Gütersloh, Wien.
- Cooke Ph., 1992, «Locality, Struktur und Agency», στο Häußermann H. (Hrg), *Ökonomie und Politik in alten Industrieregionen Europas*, Basel / Boston/Berlin, 35-52.
- Durkheim E., 1981, «Bespreehung von Ferdinand Tönnies: Gemeinschaft und Gesellschaft. Abhandlung des Communismus und des Socialismus als empirischer Culturformen, Leipzig, 1887», στο Durkheim E., *Frühe Schriften zur Begründung der Sozialwissenschaft*, Darmstadt und Neuwied.
- Durkheim E., 1988, *Über soziale Arbeitsteilung*, Frankfurt a/M.
- Eco U., 1983, Εισήγηση στο συνέδριο «Creation et Development» τον Φεβρουάριο 1983 στο Πανεπιστήμιο Sorbonne στο Παρίσι, δημοσιευμένη στα γερμανικά στην *Frankfurter Rundschau*, 19.3.1983.
- Eisenstadt S.N., 1979, *Tradition, Wandel und Modernität*, Frankfurt a/M.
- Elias N., 1979, *Über den Prozeß der Zivilisation*, Bd. I,II, Frankfurt a/M.
- Enzensberger Hans Magnus, 1973, «Zur Kritik der politischen Ökologie», στο Hans Magnus Enzensberger, *Palaver Politische Überlegungen (1967-1973)*, Frankfurt a/M.
- Εφημερίδα της Κυβερνήσεως*, ΦΕΚ 882/6-12-93.
- Fannon F., 1982, *Της Γης οι Κολασμένοι*, Αθήνα.
- Fetscher I., 1983, «Das Recht, man selbst zu bleiben», στο Fetscher I., *Arbeit und Spiel*, Stuttgart.
- Fetscher I., 1988, *Politik, soziale Bewegungen und Ökologische Ethik*, Frankfurt a/M.
- Fetscher I., 1991, *Überlebensbedingungen der Menschheit*, Berlin.
- Fichte Johan Gottlieb, 1800, *Die Bestimmung des Menschen*, Berlin.
- Fietkau Hans-Joachim, 1984, *Bedingungen ökologischen Handelns. Gesellschaftliche Aufgaben der Umweltpsychologie*, Weinheim und Basel.

- Fink U., 1983, *Keine Angst vor Alternativen*, Freiburg.
- Freire P., 1973, *Pädagogik der Unterdrückten*, Reinbek.
- Forschungsgruppe Soziale Ökologie (Hrg), 1989, *Vorüberlegungen zu einer Definition von Sozialer Ökologie*, Frankfurt a/M.
- Gershuny J., 1979, *The Informal Economy*, Futures.
- Gorz A., 1989, *Kritik der ökonomischen Vernunft*, Berlin.
- Gorz A., 1986, *Οι Δρόμοι του Παραδείσου*, Αθήνα .
- Gorz A., 1986, *Αντίο Προλεταριάτο*, Αθήνα.
- Guattari F., 1991, *Οι τρεις οικολογίες*, Αθήνα.
- Heinze R.G., Olk T., 1982, «Selbsthilfe, Eigenarbeit, Schattenwirtschaft», στο Benseler F. et al. (Hrg), *Zukunft der Arbeit*, Hamburg.
- Heydorn H.-J., 1980, «Überleben durch Bildung. Umriß einer Aussicht», του ίδιου *Ungleichheit für alle. Bildungstheoretische Schriften*, Bd. 3, Frankfurt a/M.
- Hirssch Joachim, 1990, *Kapitalismus ohne Alternative?*, Hamburg.
- Huber J. (Hrg), 1979, *Anders arbeiten - anders wirtschaften*, Frankfurt a/M.
- Huber J., 1980, *Die verlorene Unschuld der Ökologie*, Frankfurt a/M.
- Huber J., 1984, *Die zwei Gesichter der Arbeit. Ungenutzte Möglichkeiten der Dualwirtschaft*, Frankfurt a/M.
- Inglehart Ronald, 1977, *The Sillent Revolution. Changing Values and Political Styles Among Western Publics*, Princeton University Press.
- Inglehart R., 1979, «Wertewandel in den westlichen Gesellschaften: Politische Konsequenzen von materialistischen und postmaterialistischen Prioritäten», στο Klages H. (Hrg), *Wertewandel und gesellschaftlicher Wandel*, Frankfurt a/M.
- Kahlert Joachim, 1990, *Alltagstheorien in der Umweltpädagogik*, Weinheim.
- Klages H. (Hrg), 1979, *Wertewandel und gesellschaftlicher Wandel*, Frankfurt a/M.
- Kreutz H. et al. (Hrg), 1985, «Eine Alternative zur Industriegesellschaft?», στο Institut für Arbeitsmarkt - und Berufsforschung der Bundesanstalt für Arbeit, Beiträge zur Arbeitsmarkt - und Berufsforschung, Nürnberg.
- Kreutz H. et al. (Hrg), 1989, *Alternative Projekte zwischen Fortschritt und Anpaßung*, Nürnberg.
- Krotz F., 1986, *Die Berliner Förderung von Selbsthilfe: Hilfe zur Autonomie oder zur Instrumentalisierung?* (Z 16 der FU Berlin), Berlin.
- Kuckrtz Udo., 1994, *Umweltbildung und Umweltbewußtsein. Konsequenzen empirischer Studien zum Verhältnis von Umweltwißen, Umweltbewußtsein und Umweltverhalten*, Forschungsgruppe Umweltbildung, Paper 94-102, Berlin.
- Kück M., 1989, *Betriebswirtschaft der Kooperative. Eine einzelwirtschaftliche Analyse kooperativer und selbstverwalteter Betriebe*, Stuttgart.
- Lefebvre H., 1990, *Μηδενισμός και Αμφισβήτηση*, Αθήνα.
- Marx K., 1983, *Deutsche Ideologie*, M.E.W. Bd. 3, Berlin.

- Marx K., 1953, *Grundrisse der Kritik der Politischen Ökonomie*, Berlin.
- Μοδινός Μ., 1992, «Ανοχύρωτες Πόλεις, Ανυπεράσπιστες Περιφέρειες», *Νέα Οικολογία*, 90, σ. 30-36 (συνέντευξη με τους Χατζημηγάλη Κ. και Βαΐου Ν.).
- Müschen K., 1982, *Lieber lebendig als normal! Selbstorganisation, kollektive Lebensformen und alternative Ökonomie*, Bensheim.
- Mumford L., 1977, *Mythos der Maschine*, Frankfurt a/M.
- Παπαϊωάννου Σ., 1995, «Εργασία και εκπαίδευση. Μια διαλεκτική σχέση», στο ΟΛΜΕ, *Η αναγκαιότητα του Ενιαίου Λυκείου και Σύστημα Εισαγωγής στην Τριτοβάθμια Εκπαίδευση*, Αθήνα (64-86).
- Παπαϊωάννου Σ., 1992, «Κοινωνικο-οικολογική κρίση και η έννοια της Παιδείας», Εισήγηση στο Συνέδριο «Οικολογία και Περιβαλλοντική Εκπαίδευση», Βόλος, 20/21.11.1992.
- Παπαϊωάννου Σ. κ.ά., 1998, *Τοπικό Αναπτυξιακό Πρόγραμμα της Επαρχίας Κω*, Κως/Ρέθυμνο (αδημοσίευτη έρευνα).
- Παπαϊωάννου Σ., 1995, «Τοπική κοινωνική μεταβολή και η έννοια του "εναλλακτικού"», *Το Βήμα των Κοινωνικών Επιστημών*, Τόμος Δ', τεύχος 16, Ιούνιος (91-120).
- Παπαϊωάννου Σ., 1988, «Περιφερειακό Κράτος, Τοπική Αυτοδιοίκηση και Τοπική Κοινωνία», στο Παπαϊωάννου Σ. κ.ά., *Τοπικό Αναπτυξιακό Πρόγραμμα της Επαρχίας Κω*, Κως/Ρέθυμνο (177-194).
- Παπαϊωάννου Σ., 1997, «Μετά τα Όρια της Ανάπτυξης τα Όρια της Εργασίας:», στο Λαμπίτη - Δημάκη Ι., *Η Κοινωνιολογία στην Ελλάδα*, τόμ.ΙΙ, Αθήνα.
- Papaioannou S., 1983, *Arbeitsorientierung und Gesellschaftsbewußtsein von Gastarbeitern in der Bundesrepublik Deutschland*, Frankfurt a/M., New York.
- Personn Ch., Tiefenthal O., 1986, *Bedingungen und Strukturen alternativer Ökonomie*, Nürnberg.
- Polanyi K., 1977, *The Great Transformation. Politische und Ökonomische Ursprünge von Gesellschaften und Wirtschaftssystemen*, Wien.
- Pym O., 1980, *Toward the Dual Economy Emancipation from Employment*, New York.
- Ridjeway J., 1971, *The Politics of Ecology*, New York.
- Robertson J., 1979, «Zusammenbruch oder Durchbruch», στο Huber J. (Hrg), *Anders arbeiten - anders wirtschaften*, Frankfurt a/M. (36-54).
- Robertson J., 1992, «Τα Οικονομικά της Τοπικής Κοινωνίας», *Κοινωνία και Φύση*, 1 (171-200).
- Rosanvallon P., 1979, «Für eine Wirtschaft der Autonomie», στο Huber J. (Hrg), *Anders arbeiten - anders wirtschaften*, Frankfurt a/M. (213- 227).
- Schwendter R., 1975, «Notate zur Kritik der alternativen Ökonomie», στο Arbeitsgemeinschaft sozialpolitischer Arbeitskreise (Hrg), *Materialien zur alternativen Ökonomie I*, Berlin.
- Tönnies F., 1887, *Gemeinschaft und Gesellschaft. Abhandlung des Communismus und des Socialismus als empirischer Culturformen*, Leibzig.
- Toffler A., 1980, *Die Zukunftschance*, München.

- Urry J., 1987, «Society, Space and Locality», στο *Society and Space*, 5 (435-444).
- Vuidaskis V., 1976, *Tradition und sozialer Wandel auf Kreta*, Heidelberg.
- Vonderach G., 1982, «Eigeninitiativen -Beginn einer kulturellen Mutation?», στο Benseler F. et al. (Hrg), *Zukunft der Arbeit*, Hamburg.
- Waldmann Klaus (Hrsg), 1992, *Umweltbewußtsein und ökologische Bildung*, Opladen.
- Weber M., 1976, *Wirtscaft und Gesellschaft*, Tübingen.
- Weisbrod B.A., 1977, *The voluntary nonprofit sector*, Lexington/Mass.,Toronto.
- Ψυχοπαίδης Κ., 1982, «Η Τοπική Αυτοδιοίκηση ως Πολιτικός Θεσμός», *Τοπική Αυτοδιοίκηση*, 6 (15-20).
- Ψυχοπαίδης Κ., Γετίμης Π., 1989, *Ρυθμίσεις Τοπικών Προβλημάτων*, Αθήνα.
- Zoll Rainer, 1989, *Nicht so wie unsere Eltern! Ein neues Kulturelles Modell?*, Opladen.

